

IFD

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi

Burdur Mehmet Akif Ersoy University
Journal of Theology Faculty

e-ISSN: 2757-6418
(Aralık / December 2022) 3/2

TİRMİZİ’NİN HANEFİLERE BAKIŞI

Tirmidhi’s View of Hanafis

HASAN KÜÇÜKOSMAN

Dr, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yalova, Türkiye
PhD., Presidency of Religious Affairs, Yalova, Türkiye
kucukosmanhasan@gmail.com.tr
orcid.org/0000-0002-2384-5650
<https://ror.org/007x4cq57>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 10 Eylül/September 2022
Kabul Tarihi/Accepted	: 02 Kasım/November 2022
Yayın Tarihi/Published	: 30 Aralık/December 2022

ATIF / CITES AS

Küçükosman, Hasan. “Tirmizi’nin Hanefilere Bakışı”. *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık/December 2022), 47-76.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. Yayıncı / Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty.

Burdur, Türkiye.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Hasan KÜÇÜKOSMAN

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Tirmidhi's View of Hanafis

Abstract

This study deals with the view of Tirmidhi, who lived in the third century of the hijra, known as the golden age of hadith history, to Hanafi thought and people. This idea was criticized in the works of Tirmidhi, who inhaled the negative atmosphere against the Hanafis with the Mihna process. Although Tirmidhi's work contains jurisprudence and conflicts, the view of Hanafis is generally counted among the people of Kufa. Among these people, Ibn al-Mubarak and Vekî b. al-Cerrah While the opinions of names such as were given, the narrations criticizing Hanafis also came from these people. Although Tirmidhi had the opinion of the Hanafis in the places where he objected to the people of hadith, he did not say that they reached this conclusion by acting on the narration. Especially affected by the mihne process, The fact that he received knowledge from scholars such as, Ahmed b. Hanbal, Humaydi or Bukhari caused him to behave in this way. However, the fact that Tirmidhi had narrators among his teachers who had connections with Hanafis, or that Hanafi fiqh reached this culture with written sources during the period when Hanafi fiqh was active in the Islamic world prevents us from separating these two ideas with clear lines. In fact, when we look at the objections of his teachers, Tirmidhi's objections are less, while some of them belong to Tirmidhi, while others consist of narrations transmitted before him.

Keywords: Hadith, Sunnah, Ra'y, Tirmidhi, Hanafi.

Tirmizî'nin Hanefilere Bakışı

Öz

Bu çalışma, hadis tarihinin altın çağı olarak bilinen hicrî üçüncü asırda yaşayan Tirmizî'nin, Hanefî düşüncesine ve ehline olan bakışını ele almaktadır. Mihne süreciyle beraber Hanefilere karşı başlatılan olumsuz havayı teneffüs eden Tirmizî'nin eserlerinde bu düşünce yerilmiştir. Tirmizî'nin eseri fikhî bilgileri ve ihtilafları ihtiva etmiş olmasına rağmen Hanefilerin görüşü genellikle Küfe ehli içerisinde sayılmıştır. Bu kimseler arasında Hanefilere yakınlığıyla bilinen İbnü'l-Mübarek ve Vekî b. el-Cerrâh gibi isimlerin görüşleri verilirken Hanefileri yeren rivayetler de bu kimselerden gelmiştir. Tirmizî, hadis ehline itiraz ettiği yerlerde Hanefilerin düşüncesine sahip olmuş olsa da onların rivayetle amel ederek bu sonuca ulaştığını söylememiştir. Özellikle mihne sürecinden etkilenen Ahmed b. Hanbel, Humeydî ya da Buhârî gibi âlimlerden ilim alması kendisinin bu şekilde tavır sergilemesine sebebiyet vermiştir. Ancak Tirmizî'nin hocaları arasında Hanefilerle bağlantısı bulunan râvilerin olması ya da Hanefî fikhının İslâm dünyasında etkin olduğu dönemde yazılı kaynaklarla bu kültüre ulaşması iki düşünceyi birbirinden net çizgilerle ayırmamıza engel olmaktadır. Hatta hocalarının itirazlarına bakıldığında Tirmizî'nin itirazları daha az olmakla beraber bunların bir kısmı Tirmizî'ye aitken diğerleri kendisinden önce nakledilen rivayetlerden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Re'y, Tirmizî, Hanefî.

Summary

The importance of the first three centuries in the formation of sciences in the history of Islam is an undeniable fact. Important studies were carried out after this century, but the main issues emerged especially in the second and third centuries. In hadith sciences, investigation and classification studies started in the second century of the hijra, and the most important works were put forward in the third century. All of the Kutub al-Sittah works were created in this period and generally marfu-muttasil (uninterrupted) narrations were collected. In the second century of Hijri, the companions of Imam Malik and Abu Hanifa came to the fore in the field of science. Both of these thoughts focused on the concepts of maslahah and deed. In the third century, hadith scholars updated the methods of the two aforementioned ideas, which dealt with fiqh issues through concepts that were not narrated before them. Although the people of Madinah applied to ra'y, Imam Malik said that these were fatwas that had no explanation in the narrations and did not go beyond the views of the people of Madinah. The fact that the issues were transmitted through the narrations and that the ra'ys came after these transmissions made the Medinans less criticized by the people of hadith.

Hanafis, on the other hand, were less interested in the narration business and did not point to the narrations used as evidence while addressing the issues. Therefore, this situation gave rise to the understanding that Hanafis acted against hadith. Even in his lifetime, Abu Hanifa felt the need to answer this issue. The fact that the Iraqi city, in which the majority of the new Muslims are composed, is more complex than Medina, and opposition efforts such as hadith fabrication activities, also influenced the formation of this thought. However, as Abu Hanifa pointed out, many people, such as the people of hadith, supported the defamation of those who defended superstitious thought.

If we look from the point of view of our subject, the most important reason that plays a role in this effect is the mihne incident. The presence of people who adhere to Hanafis in fiqh issues in this movement, which was initiated to impose the idea of I'tizal on the public, was effective in the different perception of Hanafis by hadithists. In this respect, especially the scholars who lived through the mihna process, criticized the Hanafis more harshly and assigned the expression "people of ra'y", which had a general meaning as people of bid'ah, to Hanafis. According to this thought, Hanafis, as people of re'y, acted contrary to the narrations not only in fiqh issues but also in theological issues such as the integrity of faith and deeds.

It is seen that the criticisms made softened when the mihne process was moved away from it over time. The position of Tirmidhi, who lived in this period and created a work after the mihne, has not been adequately addressed until today. The infertility of the information about him in the sources or the absence of a transfer in this direction in Tirmidhi's works necessitated the studies to be done on the subject to be handled with a different method. For this reason, it is necessary to examine Tirmidhi's works in terms of the narrator and the issues he deals with.

Although Tirmidhi reached Hanafi people and fiqh in his youth through both oral and written sources, he mentioned himself very little in his work and did not mention that Hanafis acted contrary to the Sunnah in these places. While criticizing the Hanafis on the basis of both himself and his teachers, Tirmidhi conveyed the views of the scholars of Kufa. In this sense, Tirmidhi, who did not see the people of Kufe and the people of ra'y as the same people, chose the fiqh subjects while criticizing the Hanafis. Among these, Tirmidhi's opinion against Hanafis, who said that Abu Hanifah opposed the Sunnah, consisted of ideas that were common in his time. Tirmidhi on this issue; He was influenced by people like Humaydi, Ahmed. b. Hanbal or Bukhari, who saw the miḥna process closely and were against Hanafis. Tirmidhi did not evaluate this aspect of Hanafis because he did not enter into theological issues. However, since it is accepted that knowledge consists of hadith in his own mind and the people of hadith, especially Abu Hanifa's speech on theological issues must be another reason for Tirmidhi's reaction.

Tirmidhi criticized the people of ra'y on fewer issues than his teachers. While he opposed the people of hadith in some of his views, his support for the view of the Hanafis may have caused this situation. However, although Tirmidhi defended the same view with Hanafis, he did not want to mention their names. Instead, he made definitions as from Kufe or Ahl al-Kufe as a broader name. Tirmidhi, while using the expressions Ashab al-ra'y or ehlü'r-re'y, here refers to the Hanafis and conveys that these expressions show the opposition of Sunnah. Tirmidhi, who did not mention the names of the Hanafis here, also discussed the fact that the sunnah is above the thought of re'y, especially in the science section of his Sunan. Although he did not openly state that the news he dealt with regarding the narration and its transmission supported the opinion of the people of hadith and that he condemned ra'y who was against this opinion, the expressions chosen are the subjects that are objected to by the people of ra'y. It is understood that Tirmidhi, who sees ra'y as a bid'ah in this sense, is among the Hanafis as opposed to sunnah and considers all groups other than the people of hadith as people of ra'y. Although Hanafis were not acceptable in Tirmidhi's eyes, Tirmidhi, one of the leading scholars of Hanafis such as İbn Mas'ud or Alqama and Aswad, narrated many narrations and did not criticize them. Because, like A'mash, the people of hadith from Kufa conveyed the narrations of these people and did not keep them separate from their other teachers.

Tirmidhi, who also included the views of İbrahim al-Nakha'i, who is considered to be the pioneer of Hanafis, from the people of Tabiun, generally conveyed these narrations without using the nisbah of nakha'i. Tirmidhi, who partially mentions Abu Hanifah's other teachers, never mentions Abu Yusuf, İmam Muhammad or other prominent Hanafis in his work, who is closer to him. However, the fact that he received knowledge from many narrators from the city of Kufa shows that Tirmidhi reached the Hanafis. Among these narrators, there are people who were transferred from Abu Hanifah and who are counted as his companions in the sources of tabaqat (strata). As a result, it is quite natural for Tirmidhi, who has a common ground in terms of master and geography, to have similar views with Hanafis. However, it is seen that Tirmidhi was affected to a certain extent by the reaction against the Hanafis in his region and among his teachers.

Özet

İslâm tarihinde ilimlerin oluşmasında ilk üç asrın önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu asırdan sonra da önemli çalışmalar yapılmış ancak temel meseleler özellikle ikinci ve üçüncü asırda ortaya çıkmıştır. Hadis ilimlerinde ise hicri ikinci asırda tedvin ve tasnif çalışmaları başlamış üçüncü asırda ise en önemli eserler ortaya konulmuştur. Kütüb-i Sitte eserlerinin tamamı bu dönemde oluşturulmuş ve genellikle merfû-muttasil rivayetler toplanmıştır. Hicri ikinci asırda İmam Mâlik'in ve Ebû Hanîfe'nin ashâbı ilim sahasında öne çıkmıştır. Bu iki düşünce de maslahat ve amel kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır. Üçüncü asırda ise hadisçiler kendilerinden önce daha çok rivayet dışı kavramlar üzerinden fikhî meseleleri ele alan mezkûr iki düşüncenin yöntemini güncellemiştir. Medineliler re'ye başvurmuş olsa da İmam Mâlik bunların, rivayetlerde açıklaması olmayan ve Medine ehlinin görüşlerinin dışına çıkmayan fetvalar olduğu söylemiştir. Meselelerin rivayetler üzerinden nakledilmesi ve re'yin bu nakillerden sonra gelmesi Medinelilerin hadis ehli tarafından daha az eleştirilmesini sağlamıştır.

Hanefiler ise rivayet işiyle daha az ilgilenmiş ve meseleleri ele alırken delil olarak kullanılan rivayetlere işaret etmemişlerdir. Dolayısıyla bu durum Hanefilerin hadise karşı amel ettiği anlayışını doğurmuştur. Hatta Ebû Hanîfe yaşadığı dönemde dahi bu konuya cevap verme gereği duymuştur. İçerisinde yeni müslüman olanların çoğunluğu oluşturduğu Irak şehrinin Medine'ye göre daha karmaşık yapıda olması, hadis uydurma faaliyetleri gibi muhalif çabaları da bu düşüncenin oluşmasına etki etmiştir. Ancak Ebû Hanîfe'nin de işaret ettiği gibi batıl düşünceleri savunanların karalamalarına hadis ehli gibi pek çok kimse destek olmuştur.

Konumuz açısından bakacak olursak bu etkide rol alan en önemli sebeplerin başında miḥne hadisesi gelmektedir. İ'tizâl düşüncesini halka dayatmak amacıyla başlatılan bu hareketin içerisinde fikhî konularda Hanefilere bağlı olan kimselerin bulunması Hanefilerin hadisçiler tarafından farklı şekilde algılanmasında etkili olmuştur. Bu bakımdan özellikle miḥne sürecini yaşayan âlimler Hanefileri daha sert eleştirmiş ve öncesinde bid'at ehli olarak genel bir anlama sahip olan re'y ehli ifadesini Hanefilere tahsis etmişlerdir. Bu düşünceye göre re'y ehli olarak Hanefiler sadece fikhî konularda değil iman-amel bütünlüğü gibi kelâmî meselelerde de rivayetlere aykırı hareket etmiştir.

Miḥne sürecinden zamanla uzaklaşıncı yapılan eleştirilerin de yumuşadığı görülmektedir. Bu dönemin içerisinde yaşayıp miḥne sonrası eser oluşturan Tirmizî'nin konumu günümüze kadar yeterince ele alınmamıştır. Kendisi hakkında kaynaklarda aktarılan bilgilerin kısır kalması ya da Tirmizî'nin eserlerinde bu yöne dair naklin olmaması konu hakkında yapılacak çalışmaların farklı bir yöntemle ele alınmasını gerektirmiştir. Bu sebeple Tirmizî'nin eserleri râvi ve ele aldığı meseleler yönünden incelenmesi gereklidir.

Tirmizî, gençliğinde Hanefî ehline ve fıkḥına hem sözlü hem de yazılı kaynaklarla ulaşmış olmasına rağmen eserinde kendilerini çok az zikretmiş ve bu yerlerde Hanefilerin sünnete aykırı yönde hareket ettiğinden bahsetmemiştir. Tirmizî, Hanefileri hem kendisinin hem de hocalarının görüşleri üzerinden eleştirirken Kûfeli âlimlerin görüşlerini aktarmıştır. Bu anlamıyla Kûfeliyle re'y ehlini aynı kimseler olarak görmeyen Tirmizî, Hanefileri eleştirirken fikhî konuları seçmiştir. Bunlar içerisinde Ebû Hanîfe'nin sünnete muhalefet ettiğini söyleyen Tirmizî'nin Hanefilere karşı düşüncesi, döneminde yaygın olan fikirlerden ibarettir. Bu konuda Tirmizî; Humeydî, Ahmed. b. Hanbel ya da Buhârî gibi miḥne sürecini yakından gören ve

Hanefilere tepkili olan kimselerden etkilenmiştir. Tirmizî, kelâmî meselelere girmemesi sebebiyle Hanefilerin bu yönü hakkında değerlendirme yapmamıştır. Ancak kendisinin ve hadis ehlinin düşüncesinde ilmin hadisten ibaret olduğu kabul edildiği için özellikle Ebû Hanîfe'nin kelâmî meselelerde konuşması Tirmizî'nin tepkisinin bir başka sebebi olmalıdır.

Tirmizî, hocalarına göre daha az meselede re'y ehline eleştiri yöneltmiştir. Bazı görüşlerinde hadis ehline muhalefet ederken Hanefilerin görüşünü desteklemesi bu duruma sebep olmuş olabilir. Ancak Tirmizî, Hanefilerle aynı görüşü savunsa da onların ismini zikretmek istememiştir. Bunun yerine daha geniş bir isim olarak *Küfeliler* ya da *Ehl-i Küfe* şeklinde tanımlamalar yapmıştır. Tirmizî, *Ashabu'r-re'y* ya da *ehlü'r-re'y* ifadelerini kullanırken burada Hanefileri kastederek bu ifadelerin sünnet karşıtlığını gösterdiğini aktarmıştır. Burada da Hanefilerin ismini zikretmeyen Tirmizî, sünnetin re'y düşüncesinin üstünde olduğunu özellikle *Sünen*'inin *ilim* bölümünde ele almıştır. Rivayete ve nakline dair ele aldığı haberlerin hadis ehlinin düşüncesini desteklediği ve bu düşüncenin karşısında olan re'yi kınadığını açıkça söylememiş olsa da seçilen ifadeler re'y ehline itiraz edilen konulardır. Re'yi bu anlamıyla bid'at olarak gören Tirmizî'nin, sünnet karşıtı olarak Hanefilerin de içerisinde bulunduğu ve hadis ehlinin dışında kalan bütün grupları re'y ehli saydığı anlaşılmaktadır. Hanefiler Tirmizî'nin gözünde makbul olmasa da sahâbeden İbn Mes'ûd ya da Alkame ve Esved gibi Hanefilerin öncü âlimlerinden Tirmizî pek çok rivayet nakletmiş ve kendilerini eleştirmemiştir. Zira A'meş gibi Küfeli hadis ehli bu kimselerin rivayetlerini nakletmiş ve diğer hocalarından ayrı tutmamıştır.

Tâbiûn ehlinin Hanefilerin öncüsü kabul edilen İbrahim en-Nehai'nin görüşlerine de yer veren Tirmizî'nin bu rivayetleri genellikle *nehai* nisbesini kullanmadan nakletmiştir. Ebû Hanîfe'nin diğer hocalarından da kısmen bahseden Tirmizî kendisine daha yakın olan Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ya da diğer önde gelen Hanefileri eserinde hiç zikretmemiştir. Ancak Küfe şehrinin pek çok râviden ilim almış olması Tirmizî'nin Hanefilere ulaşmış olduğunu göstermektedir. Bu râviler içerisinde Ebû Hanîfe'den nakli olan ve tabakât kaynaklarında onun ashabından sayılan kimseler vardır. Sonuç olarak üstad ve coğrafya olarak ortak paydada bulunan Tirmizî'nin Hanefilerle benzer görüşlere sahip olması son derece doğaldır. Ancak bölgesinde ve hocaları içerisinde Hanefilere karşı gösterilen tepkiden Tirmizî'nin de belli oranda etkilendiği görülmektedir.

Giriş¹

Rivayetleri ele alırken tamamen lafza bağlı kalmayıp gerektiğinde re'ye başvurmak, Sahâbe döneminden itibaren görülen bir yaklaşımdır. İlk dönemlerde sorun teşkil etmeyen bu anlayışın, İslâm coğrafyasının genişlemesi ve farklı etnik unsurların İslâm'a girişiyle beraber çerçevesi tartışılmaya başlamıştır. Özellikle itikadî konularda yorum yapan kimselerin toplumda ciddi ayrışmaya sebebiyet vermesi sonucu Ehl-i sünnet âlimleri bu konulara, keyfiyeti sorgulanmadan inanmanın gerekli olduğunu söylemişlerdir. Bu anlamda Hanefilerle Ehl-i hadîs arasında pek bir ayrışma söz konusu değildir. Ancak fıkıh ile eş anlamlı olan re'ye yer açma konusunda bu iki düşünce arasında farklılık yaşanmıştır. Ehl-i hadîs, fıkıhî rivayetler üzere bina edip fer'î delillere zorunlu olmadıkça yer vermemiştir. Hanefiler ise rivayetlere bağlı kalmakla beraber fikhî faaliyetlerini daha geniş bir alanda gerçekleştirmişlerdir. Bu ihtilaf Sahâbe asrında görülen anlayış farkına dayandırılırsa Hanefilerle hadîs ehlinin arasında yaşanan re'y ihtilafı bir keyfiyet meselesidir. Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) ve hadîs ehlini tanıyan kimselerin de bu şekilde beyanlarının olması re'yin temel anlamda iki düşünce içerisinde ortak olduğunu göstermektedir. Ancak, özellikle mihne sürecinden sonra Hanefilerin anlayışı batıl anlamında re'y ile özdeşleştirilmiştir. Başlangıçta menfi olarak sadece itikad alanında görüş bildirmek anlamında kullanılan re'y ifadesinin Hanefilere verilmesi aslında bu ayrımın sadece fikhî olmadığını göstermektedir.² Zira lafzî olsa da Hanefilerle hadîsçiler arasında itikad alanında bir takım farklılık söz konusudur. Ancak mihne süreciyle beraber Ehl-i hadîs içerisinde Hanefileri tekfir edecek kadar aykırı bir düşünce ortaya çıkmıştır. Her ne kadar hadîs ehlinin olan kimselerin dahi bu fitnelere karıştığı bilirse de Hanefiler bu süreçten en çok etkilenen kimseler olmuştur. Asıl olarak hadîs ehli ile aralarında büyük bir fark olmayan ve mihne öncesinde yaşanmayan ihtilafın mihne sonrasında ne derece yaşandığını anlamak için araştırılması gereken önemli bir kişi Tirmizî'dir. (ö. 279/892) İmam Tirmizî'nin hadîs ehli içerisinde yaşamasını hatta Hanefileri son derece eleştiren kimselerle görüşmesini dikkate alarak kendisinin vermiş olduğu tepkisi bu ayrışmanın anlaşılması için son derece önemlidir. Konu ile ilgili hem İslâm aleminde hem de Türkiye'de bu başlık altında bir çalışmaya rastlayamadık. Zira alanda yapılan çalışmalar genellikle müelliflerin çalışması üzerinden şekillenmektedir. Ancak daha çok ideolojik sâiklerle yapılan bu çalışmaların târihi ve fikrî arka planı üzere çalışmaların yapılması son derece gerekli bir hal almaktadır. Geçmişe nazaran daha çok araştırılmaya başlanan bu alanda hala istenilen düzeye gelinmemiştir. Tirmizî ile ilgili de tarihi kaynaklarda son derece az bilginin bulunması bizim daha geniş bir perspektifte araştırma yapmamızı gerektirmektedir. Bu sebeple Tirmizî'nin rihlelerinde hadîs aldığı hocaları ve *Sünen*'i bağlamında karşılıklı bir araştırma yapılacaktır. Tarihi kaynakların kimi zaman objektif olmaması kimi zaman da tahrife uğraması bu şekilde çalışmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Çalışmamız kendi başlığı altında tek olmakla birlikte içerik açısından benzeri çalışmalarla desteklenmiştir. Bunlar arasında Nurettin İtîr'ın, *el-İmam Tirmizî ve muvazenetühü beyne camiihi ve 's-sahihayni* ile Addab Mahmud el-Hamş'ın *el-İmam et-Tirmizî ve menhecühü fi kitabihî'l-cami* adlı çalışması Tirmizî'nin hayatını ve görüşlerini incelerken araştırma konumuz olan etkileşimden bahsetmemiştir. Muhammed Kâsım Abduh el-Harisî'nin, *Muhaddisler Nazarında Ebû Hanîfe'si* örneğindeki gibi eserler ise Tirmizî özelinde yapılmamıştır. Mufidürrahman eş-Şatğami'nin *el-Verdetü'l-hadîra fi ehadisi'l-İmami'l-A'zam ve ehadisü ulemai'l-ahnaf fi'l-camii's-sahihi'l-İmami'l-Buhârî* adlı eseri ise Tirmizî hakkında yazılmamış olsa da Buhârî (ö. 256/870) ile ortak hocalarının

¹ Bu çalışma, 28.09.2018 tarihinde Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığımız "Tirmizî'nin Sünen'inde Hanefî Mezhebine Yaklaşımı" başlıklı Yüksek Lisans tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır. / This study was prepared on the basis of our Master's thesis titled "Tirmidhi's Approach to Hanafi Sect in his Sunan", which we completed on 28.09.2018 at Ankara University Social Sciences Institute.

² Geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018); Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadîs-Ehl-i Rey Ayrışması Fikhî mi, İtikadî mi?" İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2 (2003).

olması sebebiyle konumuz açısından önemli bir eserdir. Bununla beraber Mubârekpûrî'nin (ö. 1935) *Tuhfetü'l-Ahvezî bi şerhi câmi'i't-Tirmizî* adlı eseri başta olmak üzere *Sünen* şerhleriyle birlikte ricâl kaynakları araştırmamıza kaynak sağlayacak birinci derecede eserleri oluşturmaktadır.

1. Tirmizî ve İlmî Hayatı

Asıl adı Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Yezid b. Sevra b. Mûsâ b. Dahhak es-Sülemi el-Bûğî et-Tirmizî'dir. Hicrî 209 (825) senesinde günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Tirmiz'de³ doğmuştur. Tirmizî, râvî tabakalarının dördüncüsünde yer alıp *hafız* unvanına sahiptir. Ayrıca kendisi hakkında hadis ilminde *Alem*, ve *İmam* gibi isimler kullanılmıştır.⁴ Tirmizî'nin hadis ilmini Buhârî'den aldığı ve onunla Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Ali b. Hucr (ö. 244/858), Muhammed b. Beşşar (ö. 252/866) gibi ortak şeyhleri olduğu ifade edilmektedir.⁵ Buhârî, öğrencisi olmasına rağmen hocaların talebelerine verdiği değeri göstermek için Tirmizî'den bir hadis nakletmiştir.⁶ Buhârî dışında Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî'den (ö. 275/889) de ilim alan Tirmizî, en fazla Buhârî'den istifade etmiş olacak ki ilel ilmini ondan aldığı ifade etmiştir.⁷

Tirmizî, yaklaşık olarak hicrî 255 senesine kadar yirmi yıl ilim tahsilinde bulunmuştur. Bu süre içerisinde iki yüzden fazla hocadan hadis almıştır. 250 yılında Nisâbur'a geldiğinde Buhârî ile karşılaşmış ve 255 senesine kadar buradan ayrılmamıştır. Daha sonra Tirmiz'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁸

Tirmizî, ilim alanında hadis eserleriyle tanınmıştır. Bu konuda en meşhur eseri de *es-Sünen*'dir. Tirmizî, *Sünen*'ini yazdıktan sonra Irak, Horasan ve Hicaz bölgesindeki âlimlere arz etmiş ve onaylarını almıştır. Ayrıca hadis ilmini aldığı hocaları arasında farklı coğrafyalardan olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/872), Ebû Zür'a (ö. 264/878), Amr b. Ali el-Fellâs el-Basrî (ö. 249/864), Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkindî (ö. ?)⁹ gibi döneminin önemli hadisçileri vardır. Tirmizî'nin en çok rivayette bulunduğu hocaları ve rivayet sayıları şöyledir:

- Kuteybe b. Saîd¹⁰ 601 hadis,
- Muhammed b. Beşşar¹¹ 442 hadis,
- Mahmud b. Gaylan (ö. 239/853)¹² 292 hadis,
- Hennâd b. Seri' (ö. 243/857) 280 hadis,
- Ahmed b. Mûni' (ö. 244/858)¹³ 249 hadis,

³ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1985), 13/273.

⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed Al-Becavî, (Beyrut: Dârü'l-Mârif, 1963), 3/678.

⁵ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dârü Sadr, 1971), 4/278.

⁶ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, (Hindistan: Matbaatü Dairati'l-Mearif en-Nizamiyye, 1908), 9/289.

⁷ İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1987), 1/43.

⁸ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/278.

⁹ Nesefî, Ebû Hafz Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *el-Kand fi zikri ulema-i Semerkandi*, (Suud: Mektebetü'l-Kevser, 1991), 172-174.

¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 11/13-25; İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed, *es-Sikât*, (Haydarabad: Dairetu'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1973), 9/20.

¹¹ Zehebî, *Siyer*, 12/144-149.

¹² Zehebî, *Siyer*, 12/223, 224.

¹³ Zehebî, *Siyer*, 11/483-484.

-Ali b. Hucr (ö. 244/858)¹⁴ 163 hadis.¹⁵

Tirmizî'nin rivayetleri, tamamı sika olan yirmi hocası üzerinde yoğunlaşırken Bunların dışında kalanlar içerisinde ise zayıf, mestûr, metruk ve meçhul râviler de bulunmaktadır.¹⁶ Toplamda 224 hocadan rivayette bulunan Tirmizî'nin bu şeyhleri arasında muhaddislerin zayıflığında ittifak ettiği isimlerin bulunmasına rağmen bunlardan hadis almasının en önemli sebebi olarak cerh-ta'dil faaliyetinin içtihadî olması söylenebilir. Bu tür râvilerin sayısı yaklaşık olarak yirmi kadardır.¹⁷

Tirmizî'nin iki yüzü aşan hocalarının arasında Tirmizî künyeli sadece yedi hocasının olması dikkat çeken bir husustur. Bu durum, onun erken dönemde Tirmizî'den ayrılmış olabileceğine ya da yaşadığı dönemde hadis aldığı hocalarının Tirmizî'den farklı beldelede bulunduğunu göstermektedir. Bu hocalar içerisinde özellikle Cârûd b. Muaz et-Tirmizî (ö. 244/858) ve Sâlih b. Abdillâh et-Tirmizî'den (ö. 239/853) Hanefî fıkıhına dair birçok nakilde bulunmuştur.

2. Tirmizî'nin Fıkıh Anlayışı

Tirmizî'nin eserini incelediğimizde kendisinin birçok kimseden fıkıh öğrendiğini görmekteyiz. Cârûd¹⁸, Sâlih b. Abdillâh gibi farklı mezheplere müntesip hocalardan fıkıh dersleri alması kendisinin daha rihlelere başlamadan bu ilimle ilgilendiğini göstermektedir.¹⁹ Nitekim Tirmizî'nin, *Sünen*'inde farklı mezheplerin anlayışlarına yer vermesinden de bu durum anlaşılabilir.

Tirmizî, kendi şartlarına göre zayıf olarak değerlendirdiği kimi usûlcülerin amel ettiği rivayetleri eserine almıştır.²⁰ Senet açısından sahih olan rivayetle amel edilmişse Tirmizî genellikle farklı görüş bildirmemiştir. Hocası Buhârî'den yaptığı nakillerde de görüldüğü üzere Tirmizî'nin tercih edeceği rivayette aradığı ilk kriter hadisin sahih olmasıdır.²¹ Tirmizî senet merkezli bir çalışma yapmış olsa da metin değerlendirmelerine yer vermiştir. Zâhiren küfrü gerektiren bir rivayeti aktaran Tirmizî hayırlı kadınla ilişkiye girmeyi mekruh görmesinin sebebini açıklarken temriz sığasıyla naklettiği başka bir haberde bu günahı işleyen kimsenin bir dinar sadaka vermesi gerekli görüldüğünü aktarmıştır. Bu sebeple Tirmizî, rivayette geçen küfür ifadesinin korkutma amacı taşıdığını ayrıca küfrü gerektiren durumun sadaka ile kefaretinin verilemeyeceğini söylemiştir.²² Bu anlamıyla sahih hadisler arasında tercih yapan Tirmizî kimi zaman görüşünü net bir şekilde açıklamamıştır. Bunun yerine ihtilafı rivayetleri farklı bablarda sırasıyla nakleden Tirmizî'nin düşüncesinin daha sahih olduğunu haber verdiği görüş olması muhtemeldir.²³ Cinsel organa dokunmadan dolayı abdestin gerekli olduğunu bildiren Büsre rivayetini en sahih rivayet olarak nakleden Tirmizî bu hadisin mahfûz olmadığını söylemiştir.²⁴ Konu hakkında daha sahih olduğunu düşündüğü rivayetlere yer veren Tirmizî hadis ehlinin rivayetleriyle ise daha çok amel edildiğini söylemiştir.²⁵ Amel kavramıyla beraber icmâya dikkat çeken bu konuda "İlim ehlinin çoğunluğunun görüşü bu şekildedir."²⁶ ya da "İlim ehli içerisinde farklı

¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 11/507-514.

¹⁵ Bu sayım Addab Mahmud el-Hamş'a aittir. Hamş, Addab Mahmud, *el-İmam et-Tirmizî ve menhecühü fi kitabihî'l-Cami*, (Amman: Dâiratü Mektebeti'l-Vataniyye, 2003), 82.

¹⁶ Hamş, *İmam et-Tirmizî*, 81.

¹⁷ Hamş, *İmam et-Tirmizî*, 98.

¹⁸ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd, (Halep: Matbaatü'l-Mustafa el-Halebi, 1975), "Salât", 190 (No. 256).

¹⁹ Örnek olarak bk. Tirmizî, "Tahâret", 46; "Nikâh", 31,

²⁰ Tirmizî, "Tahâret", 92 (No. 1124), Ayrıca Tirmizî'nin kitabına aldığı hadislerden ikisi hariç hepsinin ma'mulun bih olduğu şartının varlığına ve bu konudaki açıklamalar için bk. Mehmet Dilek, *Kütüb-i Sitte'nin Şartları Etrafında Gelişen Tartışmalar*, (Ankara: İlahiyat yay. 2014), 195.

²¹ Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-İlelü'l-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988), 41, 62.

²² Tirmizî, "Tahâret", 102 (No: 135).

²³ Tirmizî, "Tahâret", 61, 62.

²⁴ Tirmizî, *İlel*, 48.

²⁵ Tirmizî, "Tahâret", 61, 62.

²⁶ Tirmizî, "Tahâret", 11 (No. 15).

düşünen kimse yoktur.” şeklinde ifadeler kullanmıştır.²⁷ Re'y ile içtihat edenleri tamamen yok saymamış kendisinden farklı görüşte olan kimselerin amel ettiği rivayetlerin zayıflığına ve ümmetin kabulü ile karşılanmadığına işaret etmiştir.²⁸

Hadise ve amel olgusuna önem veren Tirmizî asıl olarak Hanefilerin de yaptığı uygulamaya benzer bir şekilde amel-rivayet dengesini korumaya çalışmıştır. Örneğin başın mesh edilmesi konusunda, hasen hükmünü verip Kûfelilerin de delil olarak kullandığını ifade ettiği başın iki kez mesh edileceğini aktaran rivayeti eserine almıştır. Fakat daha sahih olduğunu düşündüğü başın bir kere mesh edilmesinin nakledildiği rivayeti peşinden zikretmiş, rivayetin hasen-sahih hükmünde olup sahâbe ve tâbiûn dönemindeki ilim ehlinin uygulamalarının bu şekilde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kûfelilerin rivayetini sahih olan rivayetlere de arz etmiştir.²⁹ Tirmizî naklettiği rivayetlerde Kûfelileri görmezden gelmemiş, onların delil olarak kullandığı rivayetleri de değerlendirmiştir.³⁰ Böylece rivayetle beraber ümmetin amel ettiği konulara dikkat çekerek Medine amelini hüccet sayan anlayışı devam ettirmemiştir. Bununla beraber hem İmam Mâlik (ö. 179/795) hem de Hanefilerden farklı olarak rivayetleri genellikle zâhirine hamletmekle yetinip re'y kullanmaktan kaçınmıştır.³¹ Ancak nebizle abdest alınmaması gerektiğini söylerken Tirmizî bu görüşün Kur'ân'a uygun olduğunu söylemiştir. Bu durum da Tirmizî özelinde hadisçilerin metin değerlendirmesi yaptığını göstermektedir.³² Ancak bu faaliyetleri Hanefiler kadar geniş bir şekilde ele alınmamıştır.

Hadislerin arasını bulma konusunda kendisinden önce gelen âlimleri takip eden Tirmizî rivayetleri öncelikle te'lif etmeye çalışmış, bu mümkün değilse rivayetlerden birini tercih etmiştir. Üçüncü yol olarak neshi kabul eden Tirmizî fikhî görüşlerini bab başlıkları içerisinde de nakletmiştir. Örneğin Hz. Peygamber'in (sav.) hamamda bevletmekten yasakladığı rivayeti nakleden Tirmizî babın ismini kerâhiyetle isimlendirmiştir.³³ Sonuç olarak Tirmizî amel edeceği rivayetlerde bir usûl takip ederek rivayet ve amel merkezli bir fikhî anlayışıyla hareket etmiştir.

3. Tirmizî'nin Mezhebi

Tirmizî genel olarak kendisinden önceki muhaddislerin yolunu izleyen, naklettiği rivayetler arasında tercihte bulunarak fikhini ortaya koyan bir âlimdir.³⁴ Rivayetleri aktarırken yaptığı açıklamaların yeterli olmamasından dolayı bazı konularda Tirmizî'nin düşüncesinin net bir şekilde anlaşılmadığı görülmüştür.³⁵ Ancak isim vermese de eserinde bazı düşüncelere cevap vermiştir. Örneğin Tirmizî, Resûlullah'ın “*Yıkanmayan topukların vay haline*” diyerek uyarıda bulunduğu rivayetini aktardıktan sonra şu açıklamayı yapmaktadır: “*Çorap ve mest giyilmeksizin çıplak ayaklara mesh yapmak caiz değildir.*”³⁶ Burada görülmektedir ki Tirmizî, bu şekilde çıplak ayağı yıkanmayan Şîilerin, rivayette zemmedilen kimseler olduğunu dile getirmiştir. Tirmizî'nin kendisini herhangi bir mezhebe nispet etmemekle birlikte genel anlamda eser ile fikhî yapan Şâfiî-Hanbeli çizgisine yakın olduğunu söyleyebiliriz. Tirmizî, eserinde bazen “Ashabımızdan İmam Şâfiî, İmam Ahmed b. Hanbel ve İshâk bu görüş üzere amel etmektedir.”³⁷ diyerek kendisinin bu ekole yakın olduğunu göstermiştir.³⁸ Bununla birlikte Tirmizî'nin kendisini -Hanefileri isimlendirdiği- Kûfelilerden ayırarak nakillerde bulunduğu

²⁷ Örnek olarak bk. Tirmizî, “Tahâret”, (No: 15,44,62,113,114,122,124,130,133,134)

²⁸ Tirmizî, “Tahâret”, 92 (No. 124).

²⁹ Peygamberimizin nasıl abdest aldığıın aktarıldığı rivayette başın bir kere mesh edildiği nakledilmektedir. Tirmizî, “Tahâret”, 37 (No. 48).

³⁰ Tirmizî, “Tahâret”, 26 (No. 34).

³¹ Tirmizî, “Tahâret”, 19 (No. 24); “Zekât”, 35 (No. 673)

³² Tirmizî, “Tahâret”, 65 (No. 88).

³³ Tirmizî, *İlel*, 29.

³⁴ İtr, Nurettin. *el-İmam Tirmizî ve muvazenetühü beyne camiihi ve 's-sahihayni*, (Kahire: Matbaatü lecneti 't-te'lif, 1970), 422.

³⁵ Hams, *İmam et-Tirmizî*, 80.

³⁶ Tirmizî, “Tahâret”, 31 (No. 41).

³⁷ Tirmizî, “Sefer”, 410 (No. 583).

³⁸ İtr, *Müvazene*, 390.

görülmektedir. Örneğin unutarak namazı terk eden kimsenin durumu hakkında şöyle demiştir: “*Kûfeliler bu görüştedirler. Biz hadisçiler ise Ali’nin görüşündeyiz.*”³⁹

Buhârî’ye sormuş olduğu sorulardan da anlaşıldığı üzere Tirmizî, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/885) ve Humeydî (ö. 219/834) gibi âlimlerin görüşlerini esas almıştır.⁴⁰ Bu âlimlerin özellikle mihne sürecinden etkilenmiş olması sebebiyle Hanefilere karşı göstermiş oldukları tepkiden Tirmizî de etkilenmiştir.

Tirmizî bir görüş hakkında gelen bütün rivayet ve görüşleri naklederken rivayetlerin kimler tarafından amel edildiğine de bakıp bunlar içerisinde bir tercihte bulunmaktadır.⁴¹ Hanefilerin re’y ve kıyasa başvurmasını hoş karşılamayan Tirmizî, Ehl-i hadîs’in usulünü benimsediğini gösterirken farklı görüşleri ortaya koymaktan da çekinmemiştir.⁴² Bu görüşlerinde kimi zaman Hanefilerin düşüncesine yönelen Tirmizî, Ehl-i hadîs yöntemini uygulamış itikatta da onlarla aynı düşünceye sahip olmuştur.⁴³ Kendi ashâbı içerisinde de ihtilafın yaşandığı konularda Hanefilerin ismini zikretmemiş olan Tirmizî, Hanefilerle aynı düşünceye sahip olsa da bu durumu zikretmemiştir. Burun kanaması ya da kusmaktan dolayı abdestin bozulacağını düşünen Tirmizî bu konuda Kûfeli hadisçilerden bahsederken kendisiyle aynı düşüncede olan hiçbir Hanefî âlimi zikretmemiştir.

Tirmizî, Hanefilerin ismini zikretmese de onların delil olarak kullandıkları rivayetleri isnat ve metin açısından değerlendirerek eserinde nakletmiştir. Bunlardan bazıları hakkında eleştiride bulunurken,⁴⁴ kimini ise desteklemiştir.⁴⁵ Örneğin namazda tekbirden sonra okunacak olan dua hakkında Şâfîlerin görüşlerine hiç değinmemiş, Hanefilerin amel ettiği rivayeti almıştır.⁴⁶ Bazı Ehl-i hadîs mensupları gibi ön yargılı bir tavır göstermemiş, fakat bu çevrenin etkisi sebebiyle olmuş olacak ki Ebû Hanîfe ve talebelerinden çok az bahsetmiştir.

4. Tirmizî’nin Kûfeli Âlimlerle İlişkisi

Tirmizî’nin hadis aldığı hocalar içerisinde Hanefî mezhebine bağlı olan hocası yok denecek kadar az olmasına rağmen, eserinde Kûfelilerin görüşlerinden çok kez bahsetmiştir.⁴⁷ Bu konuda öne çıkan isimler İbnü’l-Mübarek (ö. 181/797) ve Vekî b. el-Cerrâh’dır. (ö. 197/812) Tirmizî’nin Kûfelilerin görüşlerine ulaşmasında Tirmizli hocalarının payı da önemlidir. Örneğin Tirmizî, hocası Cârûd b. Muaz’dan işittiğine göre Vekî’ şöyle demiştir: “Câbir el-Cûfî olmasaydı Kûfe toplumu hadissiz, Hammâd (b. Ebî Süleyman) olmasaydı fıkıhsız kalırdı.”⁴⁸

Tirmizî’nin Irak fikhına ulaşmasını sağlayan bir diğer isim de Süfyân es-Sevrî’dir. (ö. 161/778) Tirmizî, yaşadıkları dönemde hadis ilminde imam olarak kabul edilen dört kişiden birisi sayılan ve Kûfe’nin önde gelen âlimi olan Süfyân-ı Sevrî’den hem fıkıh ilmini tahsil etmiş hem de hadis almıştır. Ayrıca Tirmizî, *Sünen*’inin ilel bölümünde Süfyân es-Sevrî’ye kadar olan hocalarının ismini vermiştir.⁴⁹ Irak fikhını isnatlı bir şekilde tahsil eden Tirmizî, ulaştığı yazılı kaynaklarla Süfyân es-Sevrî’nin

³⁹ Tirmizî, “Salât”, 131 (No. 178).

⁴⁰ Tirmizî, *İlel*, 22.

⁴¹ İtir, *Müvazene*, 390.

⁴² Bazı âlimler Tirmizî’yi, Şâfî ve Hanbeli mezhebine nispet etmiş olsalar da bu görüşler pek kabul görmemiştir. İtir, *Müvazene*, 391.

⁴³ Tirmizî, “Zekât”, 28 (No. 662).

⁴⁴ Örneğin namaza tekbir ile girmek konusunda Hanefileri ismen zikretmese de “Allahuekber” lafzına mutabık başka lafızları kullanmayı mümkün görmelerini eleştirerek “*Bir kimse namaza başlarken tekbir getirmeksizin Allah’ın yetmiş ismini de söylese namaza girmiş olmaz ve bu tekbir yerine geçmez.*” demektedir. Tirmizî, “Salât”, 176 (No. 238).

⁴⁵ Tirmizî, “Tahâret”, 63 (No. 86).

⁴⁶ Tirmizî, “Salât”, 179 (No. 242).

⁴⁷ Oğuzhan Yıldız, *Tirmizî’nin Cami’inde Fıkhu’l-Hadis ve Fakih Muhaddisler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 88.

⁴⁸ Tirmizî, “Salât”, 152 (No. 206).

⁴⁹ Tirmizî, *İlel*, 736.

hocalarından yaptığı nakilleri de vermektedir.⁵⁰ Bu şekilde Tirmizî'nin naklettiği rivayetlerin sayısı 26'dır. Süfyân es-Sevrî Kûfe'de bulunan İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) ilmini aktaran kişi olarak gösterilmektedir.⁵¹ Bu sebeple kendisi, re'y karşıtı âlimlerce Ebu Hanîfe'nin yerine Kûfe fikhının temsilcisi sayılmıştır.⁵²

Irak'ın muhaddisi olarak kabul edilen Vekî'nin, Süfyân es-Sevrî'den sonra onun yerine geçtiği kabul edilmektedir. Vekî, Ebû Hanîfe'nin mezhebiyle fetva vermiş ve onun hadislerini ezberlemiştir.⁵³ Aynı zamanda Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Züfer'in (ö. 158/775) derslerine katılmış olan⁵⁴ Vekî'nin fikhî görüşlerini Tirmizî, genellikle hocası Cârûd b. Muaz et-Tirmizî (ö. 244/858)⁵⁵ olmak üzere pek çok hocasından öğrenmiştir.⁵⁶ Bu konuda Buhârî'nin erken yaşta Vekî'nin ilmüne sahip olması ve kendisinden sonrakilere aktarması da etkili olmuştur.⁵⁷ Mahmud b. Gaylan, Muhammed b. Beşşar, Kuteybe b. Saîd ve Hennâd b. Serî gibi muhaddisler ise Vekî'nin rivayetlerini Tirmizî'ye ulaştırmıştır. Yazılı kaynakları elinde bulunduran Tirmizî, hadisçiler tarafından zayıf sayılan Vekî'nin oğlundan hadis rivayet etmiştir. Bunun sebebi ise Tirmizî'nin Vekî'nin yazılı kaynaklarına ulaşmış olmasıdır.⁵⁸

Tirmizî'nin, Vekî'den naklettiği rivayetlerinde Hanefileri tenkit ettiğini görmekteyiz. Kurbanlık hayvanlara işaret koymak hakkında Hanefilerin bu olayı bir çeşit müslâ olarak görmesini Vekî eleştirmiş ve Tirmizî de bu rivayeti nakletmiştir.⁵⁹

Tirmizî benzer şekilde Tirmizî nisbeli hocası Sâlih b. Abdillâh ile İbnü'l-Mübârek'in görüşlerine ulaşmıştır.⁶⁰ Ricâl kaynaklarında da İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe'den rivayette bulunduğu nakledilmektedir.⁶¹ Kendisinin Ebû Hanîfe hakkında müspet sözleri hatta yazdığı şiirleri vardır. Öyle ki kendisi sıradan bir insan olmamasının sebebini Ebû Hanîfe ve Süfyân-ı Sevrî'yi tanımış olmasına bağlamıştır.⁶²

Sayıdığımız bu üç isimle ilgili Ehl-i hadîs kaynaklarında Ebû Hanîfe'yi metheden ve zemmeden rivayetler bulunmaktadır. Olumsuz rivayetlerin Ebû Hanîfe'yi tanımadan önceye ait olduğunu söyleyebiliriz. Aleyhinde söylenen sözler o kadar çok olmuş ki Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde dahi benzer sıkıntılarla karşılaşmış ve bu sebeple bir risâle yazmıştır.⁶³ Ebû Hanîfe'yi tanımadan bu tür hatalara düşen pek çok kimsenin olduğunu bildiren Süfyân es-Sevrî kendisinin de bu hataya düştüğünü söyleyerek "Allah bizleri de onları da affetsin" demiştir.⁶⁴

5. Tirmizî'nin Sünen'inde Hanefî Mezhebine Yaklaşımı

Özellikle mihne gibi belli sebepler yüzünden Hanefilere karşı tavır sergileyen birçok âlimin içerisinde bulunan Tirmizî; Hanefî mezhebine ve ehline karşı yakın bir ilişki içerisine girmemiştir. Hatta

⁵⁰ Tirmizî, "Buyû", 58 (No. 1293).

⁵¹ Yıldız, *Fakih Muhaddisler*, 110.

⁵² Tayyar Altıkulaç, "Hammad b. Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/489.

⁵³ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî. *Câmiu beyâni 'l-ilm ve fadlihi*, thk. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri, (Suud: Dârü ibnü'l-Cevzi, 1994), 2/1082; Zehebî, *Siyer*, 9/148.

⁵⁴ Mehmet Emin Özavşar, "Vekî' b. Cerrâh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/8.

⁵⁵ Mizî, Cemaluddin Yusuf b. Abdirrahman, *Tehzibu'l-kemal fi esmai'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad, (Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1980), 4/476-478.

⁵⁶ Tirmizî, "Tahâret", 75 (No. 100); "Salât", 176 (No. 238).

⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 12/393.

⁵⁸ Hamş, *İmam et-Tirmizî*, 102-106.

⁵⁹ Tirmizî, "Hacc", 67 (No. 906).

⁶⁰ Tirmizî, "Tahâret", 57 (No. 78); Tirmizî, *İlel*, 736.

⁶¹ Hatib, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, thk. Beşşar Avvad, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, 2002), 15/444.

⁶² Hatib, *Tarih*, 15/459.

⁶³ Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî 'âlimi ehli'l-Basra*, çev. Mustafa Öz, -İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri- (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017).

⁶⁴ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî, *el-İntika fi fadaili'l-eimmeti's-selaseti'l-fukahâ*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 142.

Tirmizî bazı konularda Hanefî mezhebinin görüşünü benimsemiş olsa da bu durumu zikretmemiştir. Tirmizî genel olarak âlimleri tenkit etmeyi terk etmiş ve çağdaşlarının eserlerine kıyasla müspet bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bununla beraber yeri geldiğinde bu kişiliğini terk etmeden eleştiride bulunmuştur.

Tirmizî, hadis ehlinin de pek çok konuda ihtilafa düştüğünü, eserinde naklettiği rivayetleri ele alırken göstermiştir.⁶⁵ Hatta *ilel*'inde hocalarından yaptığı nakillerle birlikte kendi görüşlerinde de hadis ehli arasında farklı görüşlerin olduğunu ve bu durumun sebebinin sahih ya da mahfuz olmayan rivayetleri kullanmak olduğunu belirtmiştir. Burun kanamasında abdestin gerekeceği meselesinde olduğu gibi hadis ehlinin ihtilaf ettiğini belirten Tirmizî, Hanefîlerin görüşünü almıştır. Dolayısıyla Hanefîlerin fer'î konularda ihtilaf etmeleri Tirmizî'nin gözünde sünî daireden çıkmaları için yeterli bir sebep değildir. Zira fikhî meselelerde ihtilaf edip Hanefîlerle aynı düşünceye sahip olan hadisçiler de birbirlerine karşı itham da bulunmamışlardır. Ya da re'y kelimesini kullanan Tirmizî fikhî konuda içtihat yapmaya karşı çıkmamıştır.⁶⁶ Daha önce de söylediğimiz gibi bab başlıklarında ve hadisleri aktardıktan sonra fikhîni ortaya koyarak aynı işi yapmıştır. Re'y yaptığını söylediği kimselerden bahsederken bu kimselerin ilim ehli olduğunu da dile getiren Tirmizî, Hanefîlerin görüşüne muvafık hükümden bahsetmiş olsa da bu imamların ismini zikretmemiştir.⁶⁷ Re'y ifadesine birçok konuda yer veren Tirmizî'nin, *Ehlü'r-re'y* ifadesini her fakih için kullanması beklenebilir. Ancak Kûfeli olup Hanefîlere yakın bir isim olan Vekî b. Cerrâh'ın kurbanlık hayvanları işaretleme (iş'ar) meselesinde "Ehlü'r-re'yin (bu konuda) sözüne bakmayın. Zira iş'ar sünnet, onların sözleri ise bid'attir." dediğini nakleden Tirmizî, hem Vekî gibi kimselerin Kûfeli olsa da re'y ehli olmadığını hem de Hanefîlerin genelinin bid'at ehli olduğunu zımnen söylemiş olmaktadır.⁶⁸ Vekî b. Cerrâh'ın, bu sözün devamında hadise karşı delil olarak İbrâhim en-Nehaî'nin sözlerini aktaranlara karşı çıkmasını da nakleden Tirmizî, Hanefîlerin ihtilafını rivayet merkezli değil rivayete karşı görmektedir. Tirmizî'nin yağmur duası konusunda Ebû Hanîfe hakkında söylediği benzer ifadede de anlaşılacağı üzere Hanefîlerin re'yi ile kendi faaliyetleri olan re'y eşdeğer değildir.⁶⁹ Tirmizî, Hanefîlerin kastedildiği başka bir yerde onlar hakkında *Ashabu'r-re'y* ifadesinin kullanıldığı rivayete yer vermiştir. Dikkat çeken nokta ise burada da konunun kelâmî olmamasıdır. Boşanan kimselerin hülle yapması hakkında bu işi yapana da, yaptırana da Hz. Peygamber'in lanet ettiğinin belirtildiği rivayeti aktardıktan sonra Tirmizî, yine Vekî b. Cerrâh'ın şu sözüne yer vermiştir; "Ashabu'r-re'y'e göre bu babın atılması gerekir."⁷⁰ Bilindiği üzere hülle konusunda Hanefîlerin farklı görüşleri mevcuttur. O halde Tirmizî'nin özellikle Ebû Hanîfe ve talebelerine karşı mesafesinin olmasının siyasî, kelâmî ve usûlî bir arka planı vardır. Bu da en çok mihne süreciyle ilgilidir. Tirmizî'nin; Ahmed b. Hanbel, Humeydî, Buhârî gibi âlimlere yakın olması bu duruşunun sebebi olmuştur. Tirmizî'de kadılık yapan Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî'nin (ö. 239/853) re'y düşüncesine sahip olup Ehl-i hadîs'e düşmanlık beslediği hatta mihne sürecinde halku'l-Kur'ân anlayışını benimsemeyenlerin boyunlarına ip takarak gezdirdiği nakledilmektedir. Hümeydî, Sâlih b. Muhammed'e bu yaptıklarından dolayı beddua etmiştir.⁷¹ Hatta kendisi, re'y düşüncesindeki insanlarla savaşmanın Türklerle savaşmaktan daha sevimli olduğunu bildirmektedir.⁷² Humeydî, Ebû Hanîfe'ye

⁶⁵ Tirmizî, *İlel*, 67, (No. 95)

⁶⁶ Örnek olarak bk. Tirmizî, "Tahâret", 42 (No. 56); 58, (No. 79); 64 (No. 87); 65 (No. 88).

⁶⁷ Tirmizî, "Salât", 117 (No. 154).

⁶⁸ Tirmizî, "Hacc", 67 (No. 906).

⁶⁹ Tirmizî, "Sefer", 395 (No. 559).

⁷⁰ Tirmizî, "Nikâh", 28 (No. 1120).

⁷¹ İbn Hibbân, *el-Mecrâhin mine'l-muhaddisîn ve'd-duafa ve'l-metrâkin*, (Halep: Dârü'l-Va'y, 1976), 1/370, 371.

⁷² وَاللَّهِ لَأَنْ أَعْرُؤَ هَؤُلَاءِ الدِّينِ يَرُدُّونَ حَدِيثَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَعْرُؤَ عَدْتَهُمْ مِنَ الْأَمْرِكِ Zehebi, *Siyer*, 10/619.

reddiye olarak eser kaleme almış ve *kale ba'zu'n-nas* ifadelerini kullanmıştır.⁷³ Hûmeydî'nin vefat tarihi göz önüne alınca Tirmizî'nin çocukluk yaşlarında meydana geldiğini anladığımız bu ve benzeri olaylar elbette kendisinin re'î düşüncesine sahip kimselere olan bakışını etkilemiştir. Bu sebeple olacak ki Tirmizî, Sâlih b. Muhammed'den sadece Ebû Hanîfe'nin kendi görüşünden dönüp çoraplara mest yaptığını bildiren rivayetini nakletmektedir.⁷⁴

Tirmizî, Hanefiler hakkında söylenen sözleri naklederken genel olarak yorum yapmamıştır. Ancak başta Ebû Hanîfe olmak üzere Hanefiler hakkında hadis ehlinin bulunduğu toplumda yanlış düşünceler hakim olmuştur. Bu konuda Tirmizî, Ebû Hanîfe'nin "Size naklettiğim hadislerin geneli hatalıdır." şeklinde söylenen sözünü aktarmıştır.⁷⁵ Bu haber de diğerleri gibi Ebû Hanîfe ve Hanefilerin Tirmizî'nin düşüncesinde bid'at ehlî olarak algılandığını göstermektedir. Ancak Tirmizî'nin bu konuda aşırıya gittiği söylenemez.

Tirmizî, Hanefilerin dışındaki mezheplerden bahsederken genellikle mezhep imamının ismini zikretmiş ve mezhebin görüşünün bu şekilde olduğunu göstermiştir. Hanefilerin görüşünden bahsederken ise genellikle Ebû Hanîfe ya da talebelerinden bahsetmemiştir. Bunun yerine "Ehl-i Kûfe" terimini sıklıkla kullanmıştır. Bazı kimseler Tirmizî'nin, Ebû Hanîfe'nin ismini zikretmemesinin sebebini bir çeşit taassup olarak görmüşlerdir. Bu görüşe göre Tirmizî "Kûfeliler" terimiyle Ebû Hanîfe'yi kastetmiş ve Ebû Hanîfe'nin ismini zikretmekten kaçınmıştır. Fakat bu görüş tartışmaya açıktır. Zira Tirmizî, genel olarak Kûfelilerden bahsettiğinde burada kimleri kastettiğini haber vermiştir. Dolayısıyla Ehl-i Kûfe terimi ile Tirmizî, Hanefileri de kapsayacak şekilde geniş bir coğrafyayı kastetmiştir.⁷⁶

Tirmizî'nin Hanefileri eleştirirken yine Hanefilerden delil getirmesi son derece dikkat çekicidir. Tirmizî, Hanefilerin, safların arkasında tek başına namaz kılmayı caiz görmesine itiraz ederken ilk naklettiği rivayette bu şekilde namaz kılmanın caiz olmadığını bildirip Hammâd b. Ebî Süleymân, (ö. 120/738) İbnü Ebî Leylâ (ö. 148/765) ve Vekî'in bu görüşte olduğunu nakletmiştir.⁷⁷

Genellikle Hanefilere karşı delil getirdiği rivayetlerde Kûfelileri zikretmese de onların delil aldığı rivayete ya da görüşe değinmiştir. Örneğin Hanefilerin cumhur ulemadan ayrıldığı konulardan biri olan rükûda elleri kaldırma meselesinde Tirmizî, uzun açıklamalarda bulunup Hanefileri eleştirmiş ve delil aldıkları İbn Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti hakkında "İbn Mes'ûd'un 'Resûlullah sadece namaza başlarken ellerini kaldırır.' hadisi sabit olmayıp; 'Her tekbir anında ellerin kaldırılması' hadisi sabittir." diyerek Hanefilere cevap vermiştir.⁷⁸ Bununla birlikte Tirmizî, sabit olmadığını söylediği bu rivayeti eserine alıp ümmetin bir kısmının amel ettiğini ifade etmiş ve Hanefilere karşı art niyetli olmadığını ilmî bir şekilde göstermiştir.⁷⁹ Ayrıca Tirmizî burada İbn Mes'ûd'dan sabit olduğunu söylediği hadisi nakletmiştir. Bu rivayetin Alkame (ö. 62/682)-Esved (ö. 75/694) -İbn Mes'ûd kanalıyla gelmesi Tirmizî'nin Hanefilere bir anlamda kendi hocaları ile cevap vermesidir.⁸⁰

Bazı konularda ise Tirmizî'nin farklı râvilerden rivayetin olduğunu belirtmesine rağmen delil aldığı rivayetin Kûfe tarikli olması da dikkat çekicidir. Örneğin bu durumu, kendisiyle istinca yapılmasının mekruh olduğu malzemeler hakkında gelen rivayette görmekteyiz:

⁷³ Hatta bu ifadeyi kullanmasının sebebi olarak Humejdî'nin, Mecid-i Haram gibi mübarek bir yerde Ebû Hanîfe'nin adını ağzına almak istememesi zikredilir. Enbiya Yıldırım, *Buhari'nin Ebu Hanîfe'ye ve Hanefilere Bakışı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 229.

⁷⁴ Tirmizî, "Tahâret", 99.

⁷⁵ Tirmizî, *İlel*, 388.

⁷⁶ İtir, *Müvazene*, 387.

⁷⁷ Tirmizî, "Salât", 170 (No. 230).

⁷⁸ Tirmizî, "Salât", 190 (No. 256).

⁷⁹ Tirmizî, "Salât", 190 (No. 256).

⁸⁰ Tirmizî, "Salât", 188 (No. 253).

“Abdullah b. Mes’ûd’dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah şöyle buyurmuşlardır: ‘Tezek ve kemikle taharetlenmeyin, çünkü o cin kardeşlerinizin azığıdır.’ Bu konuda, Ebû Hüreyre, Selman, Câbir ve İbn Ömer’den hadis rivayet edilmiştir. Bu hadisi İsmail b. İbrâhim ve diğerleri Davut b. Ebî Hind’den, Şa’bi’den, Alkame’den ve Abdullah b. Mes’ûd’dan şöylece aktarmışlardır: ‘Abdullah b. Mes’ûd, cin gecesi Resûlullah ile beraberdi...’ Bu uzunca hadis hakkında Şa’bi diyor ki: Resûlullah şöyle buyurdu: ‘Tezek ve kemikle temizlenmeyin çünkü onlar cin kardeşlerinizin azığıdır.’ Bu konudaki İsmail’in rivayeti sanki Hafs b. Gıyâs’ın rivayetinden daha sahih görünmektedir. İlim ehli bu hadise göre amel etmektedir. Bu konuda ayrıca Câbir ve İbn Ömer’den de rivayet vardır.”⁸¹

Burada görülmektedir ki Tirmizî iki tarikten de Kûfe kaynaklı rivayeti değerlendirmiş ve bu rivayetlerle hüküm vermiştir. Tirmizî, ricâl bilgisine sahip olduğu için kimi zaman Ehl-i Irak ya da Ehl-i Kûfe gibi genel isimlere yer vererek değerlendirmeler yapmıştır.⁸² Bu da Tirmizî’nin Hanefileri görüş ve şahıs boyutunda tanımış olabileceğini göstermektedir.

Tirmizî, re’y ehli ile Kûfelileri birbirinden ayırmıştır. Bu bölgeden pek çok nakilde bulunmasının nedeni de Kûfe’de bulunan Ehl-i hadîs mensuplarıdır. Re’y düşüncesine ise son derece eleştiri yöneltten Tirmizî, hadis rivayetine ve talebine dair naklettiği rivayetleri ihtiva eden *Kitabu’l-İlim* bölümünde birçok konuda bu düşüncenin usûllerini eleştirmiştir. Hadis ehlinin eserlerinde *Kitâbü’s-Sünne; iman, i’tisâm bi’lkitâb ve’s-sünne*, gibi bölümler içinde bid’at ehline karşı hadis savunması yapılmıştır.⁸³ Tirmizî de ilim bölümünde kanaatimizce re’y düşüncesinin hadis ilmine ve rivayetine karşı olduğunu, ilim denilince akla rivayetin geleceğini iddia etmiştir. Ancak hadisi ve rivayeti savunan Tirmizî yalnızca Hanefileri değil dinde re’ye yer verip bid’at ehli sayılan her gruba eleştiride bulunmuştur.

Tirmizî, ilmin üstünlüğünden bahsederek başladığı bu bölümde bir anlamda dinde re’y yapmanın yersizliğinden bahsederek Ehl-i hadîs fıkhının üstünlüğünden söz etmektedir. İkinci sırada naklettiği rivayette ilim için yola çıkan kimselerin üstünlüğünden bahsetmiştir ki bu durum rivayet aramak için sefere çıkma anlamına gelen rıhlelere işarettir.⁸⁴ Zira ilk dönemlerde ilim kelimesi hadis anlamında kullanılmakta olup ilim tahsili de hadis aramak için yola çıkmak anlamındadır. Bu durumu desteklemek adına daha sonra şu rivayet nakledilmiştir:

“Ebû Harun el-Abdî’den rivayete göre, şöyle demiştir: Ebû Saîd’den bazı şeyler öğrenebilmek için onun yanına geldik; o da bize şöyle derdi: Resûlullah’ın bize vasiyeti olan kimseler hoş geldiniz, çünkü, Resûlullah şöyle buyurmuştur: ‘İnsanlar, siz ashabımın bilgi sahibi âlim kimselerine uyacaklardır. Size yeryüzünün değişik bölgelerinden din öğrenmek için müslümanlar geleceklerdir. Onlar size geldiklerinde onlara iyi davranın.’”⁸⁵

Burada görülmektedir ki Tirmizî, naklettiği rivayetin hadis talebine işaret ettiğini, bilginin bizatihi hadis rivayetleriyle elde edileceğini savunmuştur. Rivayeti nakleden kimse ilim öğrenmek için kendisine gelen talebelerine hadis nakletmiş ve bir anlamda ilmin hoca-talebe ilişkisiyle iletileceğini gösterip re’y düşüncesine sarahaten olmasa da itirazda bulunmuştur.

Abdullah b. Amr b. Âs’dan (ö. 65/684) rivayete göre, Resûlullah şöyle buyurmuştur:

“Allah ilmi insanların kafalarından söküp çıkaracak kaldıracak değildir. Fakat ilmi, ilim adamlarını ortadan kaldırmak sûretiyle kaldıracaktır. Sonunda hiç âlim kalmayacak ve insanlar cahil bilgisiz kimseleri kendilerine önder, lider ve kurtarıcı

⁸¹ Tirmizî, “Tahâret”, 14 (No. 18).

⁸² Tirmizî, *İlel*, 58.

⁸³ İlyas Çelebi, “Kitâbü’s-Sünne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002). 26/116.

⁸⁴ Ebû Hüreyre’den rivayete göre Resûlullah şöyle buyurdu: “Her kim din ilmini tahsil için yola koyulur ve her sebebe başvurursa Allah Cennete varan yolu onun için kolaylaştırır.” Tirmizî bu bölümde iki tane daha rivayet nakletmektedir. Tirmizî, “Rekâik”, 16 (No. 2446, 2447, 2448).

⁸⁵ Tirmizî, “İlim”, 4 (No. 2650).

seçecekler ve onlara dinî ve ilmî meseleler soracaklar onlar da cahilce fetva vererek hem kendileri sapıtmış hem de başkalarını saptırmış olacaklardır.” Bu konuda Aîşe ve Ziyâd b. Lebid'den de hadis rivayet edilmiştir.⁸⁶

Burada nakledilen rivayette açıkça görülmektedir ki ilim insanların hafızalarındadır. İlmî hafızasında bulunduran bu âlimlerin vefat etmesi ise ilmin yok olması olarak gösterilmiştir. Çünkü rivayetin devamında da bazı kimselere soru sorulması durumunda fetva vereceği bildirilmiştir. Bu durum da re'y düşüncesini akla getirmektedir. Çünkü ilim sahiplerinin sahip olduğu rivayet kültürüne sahip olmayan bu kimseler mecbur olarak akıl yoluyla meselelere fetva vereceklerdir. Ebû'd-Derdâ'dan (ö. 32/652) rivayete göre, şöyle demiştir:

“Resûlullah ile birlikte bulunuyorduk. Gözlerini semaya dikti ve şöyle buyurdu: ‘İlim insanlardan aşırılıp kaybolacağı zaman ilim adına hiçbir şeye güçleri yetmeyecektir.’ Bunun üzerine Ziyâd b. Lebid el-Ensari dedi ki: Kur’ân’ı devamlı okuduğumuz halde ilim bizden nasıl aşırılıp yok edilecektir? ‘Allah’a yemin ederim ki Kur’ân’ı mutlaka okuyacağız kadınlarımıza ve çocuklarımıza da okutacağız.’ Bunun üzerine Resûlullah buyurdu ki: Ey Ziyâd annen senin hasretinle yansın, Ben de seni Medine halkının fıkahçılarından saymakta idim. İşte Tevrat ve İncil Yahudî ve Hristiyanların elindedir. Onlara ne faydası oluyor. Cübeyr diyor ki: Sonra Ubâde b. Sâmî’tle karşılaştım ve kardeşin Ebû'd-Derdâ nelerden bahsediyor, işitmedin mi? Ebû'd-Derdâ'nın söylediklerini kendisine haber verdim, Ubâde b. Sâmî şu cevabı verdi: Ebû'd-Derdâ doğru söylemiştir. İstersen insanlardan kaldırılacak ilk ilmi sana haber vereyim mi? ‘Huşu’dur. Belki de büyük bir mescide gireceksin ve orada huşu’ içerisinde bir adam bulup göremeyeceksin.”⁸⁷

Burada da hadis ilmi ile uğraşmayıp farklı düşüncelere yönelen kimselerin İslâm’a vereceği zarar daha önceki toplulukların haline benzetilmiştir. Hatta durumun vahametine dikkat çeken ifade, Kur’ân’ın okunduğu halde ilmin kaybolacağına söylenmesidir. Re'y ehlinin genelinin Arap olmayan kimselerden oluşması ve bu kimselerin tahrif olan diğer kutsal kitaplara inananların soyundan gelmeleri ilmin re'y ile kaybolma tehlikesine işaret etmektedir. Ayrıca ilimden kaldırılan ilk şeyin huşu olması da re'y ehlinin cüretkâr tavrı bir anlamda Allah’tan korkmamaları şeklinde ifade edilmiştir.

Tirmizî'nin bundan sonra zikrettiği bab başlığı altında nakledilen rivayette ilmin yalnızca Allah rızası için talep edilebileceği belirtilerek dünya için ilim talep edenler cehennemlik olmakla tehdit edilmiştir.⁸⁸ Buradaki rivayette cehennemle korkutulan kimseler âlimlerle boy ölçüşmek, insanlarla mücadele etmek isteyenler olarak zikredilmiştir ki Tirmizî de burada akla gelen şeyin cedel olduğunu ve re'y düşüncesinin zemmedildiğini düşünmüş olmalıdır. Bir sonraki babda ise İslâm düşüncesinde hadisler içerisinde fıkın yer aldığını belirten rivayet nakledilip Ehl-i hadîs fıkhı ön plana çıkarılmıştır. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise nakledilen iki rivayetin Abdullah b. Mes’ûd’a ait olmasıdır.

“Bizden bir hadis işiten ve onu hafızasında tutarak başkasına aktaran kişinin Allah yüzünü ak etsin. Nice ilim yüklenen kişiler vardır ki bazen onu kendisinden daha anlayışlı birisine aktarabilir. Çoğu zaman da ilim yüklenen kimse kendisi dirayetli olmaz.”⁸⁹

Bu rivayette de hadis talebine teşvik edilmekle birlikte hadis üzerinden fıkıh yapmanın önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca sadece hadis talep edenin dirayette zayıf kalacağına dikkat çekilmiş ve rivayetlerin olduğu şekilde aktarılıp ihtiva ettiği fikha erişilmesi teşvik edilmiştir. Bu durum da sadece re'y yapmanın eksikliğine işaretettir.

⁸⁶ Tirmizî, “İlim”, 5 (No. 2652).

⁸⁷ Tirmizî, “İlim”, 5 (No. 2653).

⁸⁸ Tirmizî, “İlim”, 6 (No. 2654, 2655).

⁸⁹ Tirmizî, “İlim”, 7 (No. 2656).

Tirmizî daha sonra iki babda Hz. Peygamber adına yalan uyduranların cehennem ile tehdit edildiği rivayetleri nakletmektedir.⁹⁰ Bu rivayetlerle de hadislerle olan ihtiyaca dikkat çekilmiştir. Hadis ilminin önemine değindikten sonra meşhur erike hadisi nakledilmiştir. Bu rivayet şu şekilde gelmiştir:

Mikdam b. Ma'dikerib'den (ö. 87/706) rivayete göre, Resûlullah şöyle buyurmuştur:

“Dikkat edin! Sizden biriniz koltuğuna kurulduğu halde benden bir hadis kendisine ulaşacak ve o kimse şöyle diyecek: Bizimle sizin aranızda Allah'ın kitabı var. Bu kitapla neyi helal olarak bulursak onu helal sayar haram olan hususları da haram kabul ederiz. Gerçekten Allah Resûlünün haram kıldığı bir şey Allah'ın haram kıldığı gibidir.”⁹¹

Bu rivayetin de özellikle Hanefilerin düşüncesine itiraz sadedinde ele alınmış olması muhtemeldir. Tirmizî sadece Ehl-i hadîs'in delil aldığı rivayetleri nakletmekle kalmamış re'yi düşüncesine sahip kimselerin delil alacağı rivayetleri de senet açısından tenkit etmiştir. Örneğin biraz önce nakledilen erike hadisinin aksine hadislerin Kur'ân'a arz edilebileceğini ifade eden rivayeti nakletmiş ve senet yönünden za'fiyetine işaret etmiştir: Yezîd b. Seleme'den (ö. 50/670) rivayete göre şöyle demiştir:

“Ey Allah'ın Resûlü! Senden pek çok hadisler işittim. Sonraki öğrendiklerimin öncekilerini unutturacağından endişe ediyorum, bana kapsamlı bir şekilde bir şeyler söyleyiniz dedim, şöyle buyurdular: ‘Bildiğin her konuda yolunu Allah'ın kitabıyla bulmaya çalış.’ Bu hadisin seneti muttasıl değildir. Bence bu hadis mürseldir. Bana göre İbn Eşva', Yezîd b. Seleme'ye ulaşmamıştır. İbn Eşva'ın ismi Saîd b. Eşva'dır.”⁹²

Tirmizî, Resûlullah adına yalan uydurmanın ne kadar büyük bir cürüm olduğunu belirten rivayetlerden sonra hayra vesile olmakla ilgili rivayetleri nakletmiştir. İlim konusunun içerisinde böyle bir rivayetin yer alması ise son derece önemlidir. Bu rivayetlerden biri şu şekilde gelmiştir:

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (ö. 42/662) rivayete göre, Resûlullah şöyle buyurmuştur: *“Sevap kazanmak için her konuda aracı olunuz. Allah, Peygamberinin dilinden dilediği hükmünü verecektir.”⁹³*

Bu rivayette görülmektedir ki hükmün verileceği yegâne mercî Resûlullah'tır. Daha sonraki rivayette ise bu babın açılmasının amacı daha net anlaşılmaktadır:

Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayete göre, Resûlullah şöyle buyurmuştur:

“Kim bir hidayete çağırıp o yolda çığır açarsa kendisine uyanların sevâbı kadar sevap ona verilecektir ve onların sevaplarından da hiçbir şey eksiltilmeyecektir. Her kim de bir sapıklığa çağırır ve o yolda bir çığır açarsa kendisine uyanların günahı da aynen kalır eksilmez.”⁹⁴

Bu rivayetlerden sonra Tirmizî'nin açtığı babın ismi *Sünnete dayanıp bidatlerden sakınmak*'tır.⁹⁵ Bu durum da göstermektedir ki önceki bab sünnetin dışında yol tutanlara tehdit olarak nakledilmiştir. Zira devamındaki rivayette Resûlullah ileride yaşanacak olan ayrılıklardan haber vermiştir:

Irbâd b. Sâriye'den rivayete göre, şöyle demiştir:

“Resûlullah bir gün sabah namazından sonra son derece tesirli bir vaaz verdi de bu vaazın tesirinden gözler yaşardı, kalpler ürperdi. Ashaptan bir kişi: Bu öğütler vedalaşan bir kimsenin öğütleri gibidir. O halde bize neyi tavsiye ederseniz Ey Allah'ın Resûlü! dedi. Resûlullah şöyle buyurdu: ‘Allah'a karşı her zaman ve her zeminde sorumluluk bilinci içerisinde olmayı Allah'tan gelen her şeyi dinleyip itaat

⁹⁰ Tirmizî, “İlim”, 8 (No. 2659, 2660, 2661).

⁹¹ Tirmizî, “İlim”, 10 (No. 2664).

⁹² Tirmizî, “İlim”, 19 (No. 2683).

⁹³ Tirmizî, “İlim”, 14 (No. 2672).

⁹⁴ Tirmizî, “İlim”, 15 (No. 2674).

⁹⁵ Tirmizî, “İlim”, 16 (No. 2676).

etmeyi, idareciniz durumunda olan kimse Habeşli bir köle bile olsa onu dinleyip itaat etmeyi emrederim. İçinizde yaşayacak olanlar benden sonra pek çok ayrılık ve anlaşmazlıklara şahid olacaklardır. Dinde yeri olmayan fakat dindenmiş gibi gösterilmeye çalışan şeylerden sakınıp uzak durunuz çünkü onlar sapıklıktır. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa benim sünnetime ve doğru yolda olan Hülefa-i Raşîdinin sünnetine sıkıca sarılsın. Bu yolda sabredip dışinizi sıkınız.”⁹⁶

Kesir b. Abdillâh'ın babasından ve dedesinden rivayete göre, Resûlullah, Bilâl b. Hâris'e: “Bil bakalım” buyurdu. Bunun üzerine Bilâl: ‘Neyi bileyim? Ey Allah'ın Resûlü!’ dedi, Resûlullah şöyle buyurdu: Benden sonra sünnetimden kaldırılan bir sünneti kim ihya edip ortaya çıkarırsa ona o sünnetle amel edenler kadar sevap vardır. Amel edenlerin sevapları da hiç eksiltilmez ve her kim de, Allah ve Resûlünün razı olmadığı sonradan çıkan bid'at denilen bir sapıklığı ortaya çıkarırsa o kimseye o bid'atle amel edenlerin günahları da birlikte yazılır ve onların günahlarından da hiçbir şey eksiltilmez.”⁹⁷

Tirmizî bu rivayetlerde de sonradan çıkan akımlara karışan kimselerin sünnetten uzaklaşıp doğru yolun dışında kalacaklarını dile getirmektedir. Bu rivayetlerde özellikle hadislerin inkar edileceği ve farklı düşüncelerin ortaya çıkacağı belirtilerek Ehl-i hadîs'in yolu savunulmuştur. Burada re'y düşüncesine kapalı bir biçimde olsa da eleştiri getiren Tirmizî sonraki rivayette şu hadîsi nakletmektedir:

“Sizi kendi halinize bıraktığım sürece siz de beni bırakınız. Size bir şeyler duyurduğumda onu benden alınız. Çünkü sizden öncekiler peygamberlerine çok soru sormaları ve peygamberlerinin buyrukları üzerinde ihtilaf etmelerinden dolayı helak olup gitmişlerdir.”⁹⁸

Burada Hz. Peygamber'in sözleri üzerinde ihtilaf edilmesi yasaklanmış ve Peygamberin konuşmadığı konularda soru sormak yasaklanmıştır. Dolayısıyla farazî fıkıh yaparak yeni yeni meseleler ortaya koyan Hanefilerin anlayışı eleştirilmiştir. Hatta Resûlullah'ın dilinden sünnet yurdu olan Medine ehlinin diğer şehirlere göre daha üstün olduğu rivayetle nakledilmektedir:

Ebû Hüreyre'den rivayete göre, şöyle demiştir: “Pek yakında insanlar develerini koşturarak ilim arayacaklar. Fakat Medine âlimlerinden daha bilgili kimseler bulamayacaklardır.”⁹⁹

Burada görüldüğü üzere ilmin kaynağının hadis olduğu ifade edilmiştir ki Medine; sünnet yurdu olarak âlimlerine bu üstünlüğü sağlamıştır. Muhakkik ulemanın da dediği üzere hadis, Haremeyn'in dışına çıkınca semâ yönünden zayıflamaktadır. Rivayetlerin ilk çıkış yeri Medine olduğu için diğer beldelerden gelen haberlerin de Medine'de bir aslının olması gerektiği iddia edilmiştir. Aksi takdirde sahih bile olsa Medine'de aslı olmayan haberin kabul edilmeyeceği söylenmiştir.¹⁰⁰ Bu da Tirmizî'nin hadîsi merkeze almadıklarını iddia ettikleri re'y ehlinin yanlış bir yol izlediklerine dair düşüncesini göstermektedir.

Sonuç olarak Tirmizî direkt olarak Hanefilerin ismini vermese de eserinin belli yerinde Hanefileri sünnete muhalefet etmekle suçlarken eserinin ilim bölümünde kendi ilkelerini tanımlamıştır. Bu da kendi düşüncesinde re'ye ve ehline olan bakışın müspet olmadığını göstermektedir. Her ne kadar re'ye kendisi ve hocaları başvurmuş olsa da re'y ehlinin rivayetsiz içtihat faaliyeti içine girdiklerini düşündüğünü bu bölümden anlamaktayız.

6. Tirmizî'nin Kullandığı Temriz Sîgaları

Tirmizî, hocası Buhârî gibi temriz sîgası ile bazı kimselerin uygulamalarından haber vermiş ve bunların kim olduğunu genellikle zikretmiştir. Buhârî'nin de eserinde *İnsanlardan biri* diyerek Ebû

⁹⁶ Tirmizî, “İlim”, 16 (No. 2676).

⁹⁷ Tirmizî, “İlim”, 16 (No. 2677).

⁹⁸ Tirmizî, “İlim”, 17 (No. 2679).

⁹⁹ Tirmizî, “İlim”, 18 (No. 2680).

¹⁰⁰ el-Hatib el-Bağdadi, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvi ve adabi's-sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhan, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), 2/286.

Hanîfe'yi kastettiği belirtilmişse de bazı âlimler Buhârî'nin bu ibareyle sadece Ebû Hanîfe'yi değil başka bazı âlimleri de kastettiği nakledilmiştir.¹⁰¹ Buhârî'nin toplamda yirmi yedi yerde kullandığı bu ifadenin on dört tanesi *hiyel* bölümünde geçmektedir.¹⁰²

Tirmizî ise Hanefileri ya da Ebû Hanîfe'yi hedef alarak tenkitçi bir yaklaşım göstermemiştir. Örneğin binek üzerinde vitir namazının kılınabileceğini rivayetle ortaya koyduğu zaman bu görüşte olmayan kimselerden şu şekilde bahsetmiştir:

وَقَالَ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ لَا يُوتِرُ الرَّجُلُ عَلَى الرَّاحِلَةِ

“İlim ehlinen birisi (bazıları) binek üzerinde vitir kılınmaz demektir.”¹⁰³ Burada kastedilen kişinin Ebû Hanîfe olduğu zikredilmiştir.¹⁰⁴ Zira Hanefiler içerisinde bile Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed (ö. 189/805) vitir namazını sünnet görürken Ebû Hanîfe bu namazın vacip olduğunu, dolayısıyla binek üzerinde kılınmayacağını söylemiştir.

وَقَالَ أَكْثَرُ أَهْلِ الْعِلْمِ: إِنَّمَا تَكُونُ الشُّفْعَةُ فِي الدُّورِ وَالْأَرْصِينَ، وَلَمْ يَرَوْا الشُّفْعَةَ فِي كُلِّ شَيْءٍ، وَقَالَ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ: الشُّفْعَةُ فِي كُلِّ شَيْءٍ وَالْأَوَّلُ أَصْحَحُ

“İlim adamlarının çoğunluğu şuf'a ancak evlerde ve arazilerde olur demek ve her şeyde şuf'a olduğu görüşüne katılmamaktadırlar. Bazı ilim adamları, ‘Her şeyde şuf'a vardır’ görüşünde olup birinci görüş daha sahihtir.”¹⁰⁵

Burada Tirmizî, Hanefilerin görüşünü bazı ilim ehlinin düşüncesi olarak almış ve kendi görüşleri ile kıyaslamıştır. Zaten eserin çoğunluğunun fikhî görüşleri ihtiva etmesi bu şekildeki bir kullanımın sadece Hanefiler için olmayacağını göstermektedir. Örneğin Tirmizî, Hanefilerle aynı görüşte olduğu Lebenû'l-fahl meselesinde farklı düşünen kimselerden şu şekilde bahsetmiştir: “Kimi ilim adamları da Lebenû'l-fahl'e (Süt annenin kocasının emzirilen çocuğun süt babası olması meselesi) izin vermişlerdir. Birinci görüş daha sahihtir.”¹⁰⁶

Tirmizî bu sığayı Hanefilerin dışında başka kimseler için de kullanmıştır. Örneğin; “Kimi ilim adamları ‘Şıra ile abdest alınmaz’ derler. Şâfiî, Ahmed ve İshâk bu görüştedir.”¹⁰⁷

Bu durum da göstermektedir ki Tirmizî temriz sîgalarını kullanmakla belli bir kesimi kastetmemiştir.

Buhârî'nin temriz sîgasını kullanıp Ehl-i re'yi eleştirdiği yerlere baktığımızda Tirmizî'den ortak olarak nakledilen rivayetlerin konuları şu şekilde gelmektedir:

1. Rikaz,¹⁰⁸
2. İkrâh ile yemin,¹⁰⁹

¹⁰¹ Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh, *Fezû'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedr, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 3/54; Meydâni, Abdulgani en-Nu'man, *Keşfu'l-iltibâs amma evraduhu'l-İmam el-Buhârî ala ba'dî'n-nas*, (Halep: Mektebetü Matbûati'l-İslamiyye, 1993), 7.

¹⁰² Meydâni, *Keşfu'l-iltibâs*, 15.

¹⁰³ Tirmizî, “Vitr” 345 (No. 472).

¹⁰⁴ Mubârekpûrî, Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/473.

¹⁰⁵ Tirmizî, “Ahkâm”, 34 (No. 1371).

¹⁰⁶ Tirmizî, “Rada”, 2 (No. 1148).

¹⁰⁷ Tirmizî, “Tahâret”, 65 (No. 88).

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiu's-sahih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasır. (b.y.: Dârü Tavkı'n-Necat, 2001), “Zekât”, 33 (No. 1449); Tirmizî, “Zekât”, 16 (No. 642).

¹⁰⁹ Buhârî, “İkrâh”, 7 (No. 6951); Tirmizî, “Ahkâm”, (No. 1354).

3. Zina iftirasında bulunan kimsenin tevbe etmesi halinde şahitliğinin kabul edilmesi,¹¹⁰
4. Hastanın borç bildirmesi,¹¹¹
5. İftiranın şekli,¹¹²
6. Nebiz,¹¹³
7. Nezir.¹¹⁴

Buhârî'nin Ehl-i re'yi en çok eleştirdiği yer ise *hiyel* bölümüdür. Buhârî bu bölüme “*Ameller niyetlere göredir.*” hadisiyle başlamaktadır. Bu durum da Buhârî'nin hilenin İslâm'da olamayacağını düşündüğünü göstermektedir.

Tirmizî, Buhârî'nin *hiyel* bölümünde Ehl-i re'ye eleştiride bulunduğu yerlerde şu konularda eserinde rivayet nakletmiştir:

1. Şığar,¹¹⁵
2. Develerin zekâtı,¹¹⁶
3. Hibeden dönmek,¹¹⁷
4. Şuf'a.¹¹⁸

Bunun dışında kalan yerlerde ise Tirmizî, Buhârî'nin eleştiride bulunduğu konularda eserine rivayet almamıştır.¹¹⁹ Burada dikkat çeken bir nokta şöyledir: Tirmizî, Buhârî'nin eleştiride bulunduğu kısımlarda hem bu tartışmalara çok az girmiş hem de rivayetleri zikrederken Hanefilerden genellikle bahsetmemiştir. Bunun iki sebebi olabilir:

Birinci ihtimal olarak Tirmizî'nin bu tartışmalı konularda Hanefilerle aynı görüşü düşünmüş ya da Buhârî tarafından Ehl-i re'ye yapılan itirazları yeterli görmemiş bundan dolayı bu konular hakkında nakilde bulunmamıştır. İkinci olarak, daha muhtemel olan bir durum ise Buhârî'nin de bu tartışmalı konuları yirmi küsur yerde zikredip daha fazla artırmamasının sebebi olan, kendisinden önceki bazı âlimlerin bu konulara değinmiş olmasıdır. Buhârî de İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 239/849) kendisinden önce Ebû Hanîfe'yi yüzden fazla meselede eleştirip hadislerle muhalefet ettiğini iddia etmesi sebebiyle kendisi bu tartışmalı rivayetleri tekrar zikretmemiştir. Aynı durumu Tirmizî için de düşünürsek hocası Buhârî'nin naklettiği tartışmaları tekrar gündeme getirmekten kaçınmıştır.¹²⁰

7. Hanefî Tabakât Kitaplarında Zikredilen Tirmizî'nin Hocaları

Tirmizî, hocası İmam Buhârî başta olmak üzere Ehl-i hadîs düşüncesine sahip bir yerde yaşaması sebebiyle Hanefî âlimlere genellikle başkaları vasıtasıyla ulaşmıştır. Hocası Buhârî'nin râvilerinden rivayette bulunmaya çaba göstermekle birlikte kimi zaman da mecruh olduğu halde Hanefî râvilerden rivayette bulunmuştur.

Tirmizî'nin eserinde rivayeti olup Hanefî tabakâtında da ismi geçen râviler şöyledir:

¹¹⁰ Buhârî, “Şehadât”, 8 (No. 2648).

¹¹¹ Buhârî, “Vasâya”, 8 (No. 2749).

¹¹² Buhârî, “Talâk” 24 (No. 5300).

¹¹³ Buhârî, “Eymân” 21 (No. 6685).

¹¹⁴ Buhârî, “İkrâh”, 4 (No. 6947).

¹¹⁵ Buhârî, “Hiyel”, 4 (No. 6960, 6961); Tirmizî, “Nikâh”, 30 (No. 1123).

¹¹⁶ Buhârî, “Hiyel”, 3 (No. 6959); Tirmizî, “Zekât”, 4 (No. 621).

¹¹⁷ Buhârî, “Hiyel”, 13 (No. 6975); Tirmizî, “Buyû”, 62 (No. 1298).

¹¹⁸ Buhârî, “Hiyel”, 13, 14 (No. 6976, 6977, 6978, 6980); Tirmizî, “Ahkâm”, 34 (No. 1371).

¹¹⁹ Buhârî, “Hiyel”, 3-11 (No. 6956, 6966, 6968, 6970, 6971).

¹²⁰ Meydâni, *Keşfü'l-iltibâs*, 17.

1-) Halef b. Eyyûb Ebû Saîd el-Amiri el-Belhî (ö. 215/831)¹²¹

İmam Muhammed ve Züfer'in ashabından olmakla birlikte Ebû Yûsuf'tan da fıkıh öğrenmiştir. İbrâhim b. Ethem'e (ö. 162/779) de arkadaşlık etmiş ve zühd yönüyle tanınmıştır.¹²² İbn Hibbân (ö. 354/965) kendisinin Ma'mer b. Râşid'den (ö. 153/770) rivayette bulunduğunu bildirip sika râviler arasında olduğunu haber vermektedir. Bununla birlikte kendisinin ircâ fikrinde taassup içerisinde olduğunu da aktarmaktadır.¹²³ Kendisinden Ahmed b. Hanbel rivayette bulunmuştur. İbn Maîn ise Halef'in zayıf olduğunu bildirmiştir.¹²⁴ Aynı zamanda Halef b. Eyyûb'un Ebû Hanîfe hakkında şöyle söylediği nakledilmiştir: "Allah Tealâ'nın ilmi Hz. Peygamber'e, Hz. Peygamber'den ashabına, ashabından ise Ebû Hanîfe'ye ve Hanefilere geçmiştir. Dileyen buna razı olur dileyen öfkelenir."¹²⁵

Tirmizî Halef b. Eyyûb'dan, fıkıhın ibadetten hayırlı olduğunu bildiren bir rivayet nakletmiştir. Rivayetin devamında ise Halef b. Eyyûb'u yeteri kadar tanımadığını söylemiştir. Rivayet şu şekilde gelmiştir:

*Ebû Kureyb-Halef b. Eyyûb-Avf-İbn Sirin şeklinde gelen ve Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah şöyle buyurdu: "İki özellik vardır ki münafıkta bir araya gelmez: Ahlak güzelliği ve dinî konularda anlayışlılık." Bu hadis gariptir. Bu hadisin Avf'ın rivayetinden olduğunu sadece bu ihtiyar Halef b. Eyyûb el-Amiri'nin rivayetiyle bilmekteyiz. Ebû Küreyb ve Muhammed b. Alâ'dan başka bu kimseden hadis rivayet edenini görmedim. Kendisinin nasıl bir kişi olduğunu da bilmiyorum.*¹²⁶

Hadisin şerhini yapan Mübarekpuri, Tirmizî'nin rivayete garip hükmü vermesinin sebebini Halef b. Eyyûb'un mestûr olması olarak açıklamıştır. Ayrıca Halef'in muhaddislerce pek makbul görülmediğinden bahsetmiştir.¹²⁷

Sonuç olarak Tirmizî'nin, Hanefî âlimler içerisinde ahvaline vâkıf olmadığı kimselerin olduğunu buna rağmen bu kimselerden rivayette bulunmaktan çekinmediğini görmekteyiz.

2-) Nuaym b. Hammâd el-Huzâî (ö. 228/843)¹²⁸

Haremeyn, Horasan, Irak, Şam, Yemen, Mısır gibi pek çok beldeden hocaları vardır. Kendisinden ise Buhârî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce (ö. 273/887), Yahyâ b. Maîn, Zühli gibi pek çok muhaddis rivayette bulunmuştur. İbn Hibbân Nuaym'ı sika görmekle birlikte hata ve vehimlerinin de olduğunu söyler.¹²⁹

Nuaym, Nuh b. Ebî Meryem'in (ö. 173/789) kadı iken katipliğini yapmıştır. Daha önceleri cehmî iken hadis talebine başlayıp bu düşüncüyü terk ettiği ve Cehmîye'ye reddiyelerde bulunduğu nakledilir.¹³⁰ Nuaym, Halife Mu'tasım (ö. 227/842) döneminde Mısır'da bulunuyorken mihne dönemi içerisinde sorguya çekilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylememekte ısrar edince hapse atılmış ve hapiste vefat etmiştir.

¹²¹ Tahanevi, Ahmed Osmani. *Mukaddimetü İläü's-Sünen Ebû Hanîfe ve ashabuhu*, (Karaçi: İdaretü'l-Kuran, 1993), 185; Humeydî, Alauddin. *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, thk. Muhyi Hilal es-Serhan, (Bağdat: Matabatü Divani'l-Vakfi's-Sünni, 2005), 296-298.

¹²² Kuraşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed el-Hanefî. *el-Cevahiru'l-muzıyye fi tabakati'l-hanefiyye*, (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.), 1/231, 232.

¹²³ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/227, 228.

¹²⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Tarihu'l-İslâm ve vefeyati'l-meşahiri ve'l-i'lam*, thk. Beşşar Avvad, (b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 4/1101.

¹²⁵ Hatib, *Tarih*, 15/459.

¹²⁶ Tirmizî, "İlim", 19 (No. 2684).

¹²⁷ Mübarekpuri, *Tuhfetü'l-ahvezi*, 7/379.

¹²⁸ Şatğami, Mufidürrahman, *el-Verdetü'l-hadira fi ehadisi'l-İmami'l-A'zam ve ehadisi ulemai'l-ahnaf fi'l-Camii's-Sahihî'l-İmami'l-Buhârî*, (Karaçi: Zamzam Matbaası, 2002), 362.

¹²⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/219.

¹³⁰ Zehebî, *Siyer*, 10/595-612.

Ricâl kaynaklarında Nuaym'ın çok hata yaptığı nakledilmekle birlikte hadis uydurduğu da rivayet edilmiştir. Ancak bu durumun tarafgirlik sebebiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Nuaym'ın hadis uydurmasının sebebinin İbn Adî (ö. 365/976); “Ebû Hanîfe'yi övmek ve böylece sünnete takviyede bulunmak” olarak açıklamıştır. İbn Adî daha sonra Nuaym'ın uydurduğu rivayetleri nakletmiş ve bu rivayetlerin dışında kalanların sağlam olduğunu umduğunu söylemiştir. Uydurma olduğunu söylediği rivayetlerden birisi meşhur 73 fırka rivayetidir. Fakat bu rivayet meşhur versiyonundan farklı olarak re'y ehlinin kendi görüşlerini kıyas ile dine sokarak haramı helal, helali haram haline getirdiğini söylemiştir.¹³¹

Tirmizî, Nuaym'dan iki rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerin biri fiten diğeri ise cihad bölümünde geçmekte iken iki rivayette de garabet söz konusudur. Fakat Tirmizî ilk rivayetin sahih-garib olduğunu bildirmektedir.¹³² Bu durum da Tirmizî'nin Nuaym'ı en azından hadis uyduran zayıf bir râvi olarak görmediğini göstermektedir. Şayet Tirmizî Nuaym hakkında nakledilenleri kabul etse elbette kendisinden rivayette bulunmaz, bulunmuş olsa bile bu rivayetlere sahih hükmü vermezdi. Nuaym'ın ayrıca Ebû Hanîfe'den de vitir namazı ile ilgili rivayeti vardır.¹³³

3-) Hârice b. Mus'ab es-Serahsî (ö. 168/785)

Horasanî ve Serahsî olarak bilinen Ebû'l-Haccâc künyeli Hârice'nin Ebû Hanîfe hakkında nakledilen övgü dolu sözleri vardır.¹³⁴ Ayrıca Hanefî tabakâtında da çok kısa olmakla birlikte *Serahs'ın İmamı* olduğu ve ilim yolunda büyük bir serveti infak ettiği belirtilmiştir.¹³⁵ Mizzî de Hârice'nin Ebû Hanîfe'den rivayette bulunduğunu bildirmektedir.¹³⁶

Ricâl kaynaklarında ise Hârice'nin sahih rivayetleri olmadığı tedliste bulunduğu hatta yalan söyleyen bir kimse olduğu nakledilmektedir.¹³⁷ Buna delil olarak da Vekî' ve İbnü'l-Mübarek'in Hârice'yi terk ettikleri örnek verilmektedir.¹³⁸ Buna rağmen Hârice'den rivayette bulunanlar arasında birçok râviden bahsedilmiştir ki bunların arasında Vekî' ve İbnü'l-Mübarek'te vardır.¹³⁹

Burada da re'y ve eser ehli arasındaki çekişmenin izlerine rastlamaktayız. Zira Hanefî tabakâtında ve bazı ricâl kaynaklarında müspet olduğu anlaşılabilir olan¹⁴⁰ bu râvinin bir takım otoritelerce zayıf sayılmasını daha derinlemesine incelemek durumundayız. Bu konuda Mizzî'den şu bilgi aktarılmaktadır:

el-Hasen b. Muhammed dedi ki “Ebû Ma'mer bana dedi ki ‘Harice'nin hadisleri neden terk edilmiş biliyor musun.’ Ben dedim ki ‘Re'ye bulunduğundan dolayı.’ Bana ‘Hayır’ dedi. Ehl-i re'y Ebû Hanîfe'nin meselelerine daldılar ve bu sözlere Yezid b. Ebî Ziyâd'dan Mücahid'e, Mücahid'den İbn Abbas'a ulaşan isnat uydurdular ve bu sözleri naklettiler.”¹⁴¹

Burada görülmektedir ki Hârice özelinde Hanefilere karşı bir tavır toplumda o kadar yerleşmiştir ki re'y yapmak başlı başına bir cerh sebebi görülmüştür. Kendisi fakih olup “Horasan'ın şeyhi” olarak bilinen Hârice'nin Ehl-i hadîs mensupları ile arasının iyi olmadığını anlamaktayız. Hatta kendisi için “Ashabü'l-Hadis'i yiyebilse yer. Ama yenilmeyen şeyleri de -helal diye- savunur.”¹⁴² denilmiştir.

¹³¹ İbn Adî, el-Cürçani, *el-Kâmil fi duafai'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed el-Mevcud-Ali Muhammed Mağred, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 8/252, 253.

¹³² Tirmizî, “Fedâilü'l-Cihâd”, 25 (No. 1663); “Fiten”, 78 (No. 2267).

¹³³ Kuraşî, *Cevahir*, 2/202.

¹³⁴ Hatîb, *Tarih*, 15/499.

¹³⁵ Kuraşî, *Cevahir*, 2/551; Tahanevi, *Mukaddime*, 184.

¹³⁶ Mizzî, *Tehzib*, 8/17.

¹³⁷ Mizzî, *Tehzib*, 8/16-24.

¹³⁸ Buhârî, *Tarih*, 3/205; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/494; Zehebî, *Mizân*, 1/625, 626.

¹³⁹ Mizzî, *Tehzib*, 8/18; Zehebî, *Tarih*, 4/348.

¹⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, 7/326-328.

¹⁴¹ Mizzî, *Tehzib*, 8/20.

¹⁴² Zehebî, *Tarih*, 4/348.

Hârice'nin, Ebû Hanîfe'yi töhmet altına sokanların aklının noksan olduğunu söylemesi de Ehl-i hadîs ile geçinemediğini göstermektedir.¹⁴³ Tirmizî, Hârice'den bir rivayette bulunmuştur.¹⁴⁴

4-) el-Hasen b. Amara (ö. 153/770)¹⁴⁵

Ricâl kaynaklarında genellikle metruk kabul edilmiş olup Tirmizî kendisinden istiṣhat olarak bir rivayette bulunmuştur.¹⁴⁶ Buhârî'nin İbnu'l-Amara'dan rivayette bulunmasa da kendisini eserinde zikretmesi Tirmizî'nin istiṣhatta bulunmasında etkili olmuştur.¹⁴⁷

İbnu'l-Amara Bağdat'ta kadılık yapmış olmasına rağmen kendisinin makbul bir râvi olmadığı hususunda Ehl-i hadîs söz birliği yapmıştır. Kendisinin metruk olmasının sebebi ise hadis uydurucusu olmasıdır.¹⁴⁸ Kûfeli ve kadılık yapmış olmasının bu duruma etkisi olduğu düşünülebilir.

İbnü'l-Mübârek dedi ki: "İbnu'l-Amara'yı gördüm. Ebû Hanîfe'nin boynunu tutup şöyle diyordu: 'Fıkıh konusunda konuşup senden daha belîğ, sabırlı ve hazır cevap birini görmedim. Muhakkak ki sen zamanının önderisin. Senin hakkında konuşanlar ise ancak sana hased edenlerdir.'"¹⁴⁹

Burada görülmektedir ki özellikle Hanefîlerin önde gelenleri töhmet altında tutulmuş ve genel bir algı oluşturulmuştur. Fakat bu durumu fark eden bazı âlimler ise bu tür râvilerin rivayetini kullanmaya devam etmişlerdir. Örneğin bu râviden İmam Buhârî rivayette bulunmadığı halde Tirmizî kendisinden bir rivayet nakletmiş fakat bu râvinin zayıf olduğunu dile getirmiştir. Tirmizî şöyle demiştir: "Hadisçiler arasında Hârice pek sağlam sayılmaz. İbnü'l-Mübârek, bu kimseyi zayıf kimselerden saymaktadır."¹⁵⁰ Tirmizî'nin İbnü'l-Mübârek'in görüşüne dayanarak bu râviyi zayıf saymasında İmam Buhârî'nin etkisi olmalıdır. Zira İmam Buhârî, Vekî' ve İbnü'l-Mübârek'in Hârice'yi terk ettiklerini ilk haber veren kişidir. Fakat İmam Buhârî'nin terk edip birçok otoritenin de zayıf hatta metruk kabul ettiği bir râviden Tirmizî'nin rivayette bulunması kendisinin ricâl konusunda daha orta yolda olduğunu göstermektedir.

5-) Hammâd b. Zeyd b. Dirhem (ö. 179/795)¹⁵¹

Basralı olup İmam Mâlik, Evzâ'î ve Süfyân es-Sevrî ile beraber dönemlerinin İmamı olarak tanınmıştır.¹⁵² Hanefî tabakâtında ise Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrendiği geçer. Hatta Serahsî, vitir namazının farz olduğunu bildiren rivayeti Ebû Hanîfe'den nakleden kimsenin Hammâd b. Zeyd olduğunu söylemiştir.¹⁵³

Bununla birlikte Yezid b. Harun'un Hammâd b. Zeyd'e "Kur'ân'da Allah Tealâ ashabu'l-hadîs'ten bahsediyor mu?" sorusuna Hammâd olumlu cevap vererek Tevbe sûresinin 122. Ayetini okumuştur.¹⁵⁴ Bu iki rivayet birbirine zıt görünmekle birlikte arasının bulunması da mümkündür. Tirmizî, Hammâd b. Zeyd'den yaklaşık olarak 85 rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlere genellikle hocası Kuteybe kanalıyla ulaşmaktadır. Fakat Ehl-i hadîs tarafından bu kadar meşhur olan bir muhaddisin her ne kadar Ebû Hanîfe'den rivayeti olması muhtemel ise de Hanefî mezhebine bağlı

¹⁴³ Hatib, *Tarih*, 15/499.

¹⁴⁴ Tirmizî, "Tahâret", 43 (No. 57).

¹⁴⁵ Mübarekpûri, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/232.

¹⁴⁶ Tirmizî, "Salât", 145 (No. 198).

¹⁴⁷ Buhârî, "Menakıb", 10 (No. 3642).

¹⁴⁸ Hatib, *Tarih*, 8/322-331.

¹⁴⁹ Hatib, *Tarih*, 15/502.

¹⁵⁰ Tirmizî, "Tahâret", 43 (No. 57).

¹⁵¹ Tahanevi, *Mukaddime*, 118; Şatğami, *Verdetü'l-hadıra*, 98.

¹⁵² Zehebî, *Siyer*, 7/458.

¹⁵³ Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*, (Beyrut: Dârü'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 1993), 1/155; Kuraşî, *Cevahir*, 1/225.

¹⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 7/460.

olması pek mümkün gözükmemektedir. Zira bu durumda kendisi illa ki cerh edilir ve ricâl kaynaklarında bu durum dile getirilirdi.

6-) Ali b. Ma'bed b. Şeddad (ö. 218/834)¹⁵⁵

Aslen Mervli olup Mısır'da ikamet etmiştir. Mısır'da birçok hadis nakletmiş olup kendisinden Buhârî ve Müslim başta olmak üzere Nesâî (ö. 303/915), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Hâtim (ö. 277/890), İshâk b. Mansur gibi birçok muhaddis rivayette bulunmuştur.¹⁵⁶ İmam Muhammed'in özel talebesi olan İbn Ma'bed, hocasından “*el-Camiu'l-Kebir*” ve “*el-Camiu's-Sağir*” adlı eserini rivayet etmiştir. İbn Hibbân kendisini sika râviler içerisinde değerlendirmiş ve rivayetlerinin sağlamlığına vurgu yaparak kendisi için “Müstakimu'l-hadîs” demiştir.¹⁵⁷

Halife Me'mûn Mısır'a geldiğinde onu huzuruna çağırıp kendisine iltifat etmiş ve kadılık teklifinde bulunmuştur. İbn Ma'bed ise ısrarlara rağmen kendisini, hocası İmam Muhammed'den işittiği hadisler ile uğraşmaya vakfettiğini söyleyerek bu teklifi kabul etmemiştir.¹⁵⁸ İbn Ma'bed'in hem Bağdat'a uzak olması hem de kadılık teklifini kabul etmemesinin etkisiyle muhaddislerce makbul bir râvi olarak tanınmıştır.

Tirmizî İbn Ma'bed'den, namazdan sonra okunacak dualarla ilgili bir rivayet nakletmiş ve bu rivayete sahih hükmü vermiştir.¹⁵⁹ Tirmizî kendisinden sadece bir rivayette bulunmasının sebepleri arasında İbn Ma'bed'in ömrünün çoğunu Mısır'da geçirmesini de sayabiliriz. Zira Tirmizî Mısır'a hiç gitmemiştir.

7-) Kâsım b. Abdurrahman el-Mesudî (ö. 116/734)

Kûfe kadılığı da yapmış olan Kâsım, İbn Mes'ûd'un torunudur. İmam ve Müctehid olarak tanınan Kâsım, babası başta olmak üzere İbn Ömer (ö. 73/693) Câbir b. Abdullah (ö. 78/698), Mesrûk b. Ecda' (ö. 73/693) ve başka birçok kimseden rivayette bulunmuştur. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında A'meş (ö. 148/765) ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ vardır. İbn Abdurrahman Kûfe ehlinin üçüncü tabakasından sayılır.¹⁶⁰ İbn Maîn ve bazı muhaddisler Kâsım'ın sika olduğunu söylemişlerdir.¹⁶¹

Tirmizî kendisinden 4 rivayette bulunmuştur.¹⁶²

8-) Şerik İbn Abdullah el-Kadı Ebû Abdullah el-Kûfî (ö. 177/793)

Tirmizî, Şerik'ten birçok rivayette bulunmuştur.¹⁶³ Genellikle Şerik'e, İsmail b. Mûsâ (ö. 245/859)¹⁶⁴, Ali b. Hucr ve Kuteybe kanalıyla ulaşmaktadır.

Şerik, hadis konusunda muhaddisler tarafından makbul kabul edilmiştir. Hıfzının bir dönemden sonra zayıfladığı nakledilse de bu durum kendisinden nakilde bulunmayı engelleyecek bir sorun haline gelmemiştir. İbnü'l-Mübarek, Şerik'in Kûfe'de hadis konusunda Süfyân-ı Sevrî'yi dahi geçtiğini nakletmiştir. Ebû Hanîfe'ye arkadaşlık yapmış, A'meş ve Şu'be'den (ö. 160/776) rivayette bulunmuştur.

¹⁵⁵ Kuraşî, *Cevahir*, 1/379; Tahanevi, *Mukaddime*, 210.

¹⁵⁶ Ali b. Ma'bed'in hocaları ve râvileri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mizzi, *Tehzib*, 21/139-142.

¹⁵⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/1467.

¹⁵⁸ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî. *Kitabu'l-vulât ve Kitabu'l-kudât li'l-kindî*, thk. Muhammed Hasen İsmail, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/316; Zehebî, *Tarih*, 5/407.

¹⁵⁹ Tirmizî, “Dua”, 63 (No. 3474).

¹⁶⁰ Mizzi, *Tehzib*, 23/379, 380.

¹⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 5/195, 196.

¹⁶² Tirmizî, “Buyû”, 43 (No.1270); “Tib”, 12 (No. 2052); “Tefsir”, 32 (No. 3195); “Dua”, 59 (No. 3462).

¹⁶³ Tirmizî, (No. 12, 45, 88, 107, 112, 126, 127, 136, 268, 386, 462, 520, 530, 609, 622, 650, 659, 660, 784, 866, 945, 1101, 1264, 1322, 1366, 1385, 1437, 1466, 1495, 1498, 1503, 1679, 1709, 1830, 1921, 1992, 2220, 2483, 2529, 2591, 2660, 2725, 2748, 2777, 2832, 2848, 2849, 2850, 3628, 3715, 3718, 3719, 3730, 3812, 3828, 3944).

¹⁶⁴ İsmail b. Mûsâ (ö. 245/859) Kûfeli olmakla beraber Şia'ya bağlılığı ile bilinmektedir. Zehebî, *Tarih*, 5/1089.

Tirmizî'nin Şerik'ten bu kadar çok nakilde bulunmasının sebebi Şerik'in Horasan sınırları içerisinde bulunan Buhara şehrinde doğmuş olmasıdır.¹⁶⁵ Zira kendisinden birçok muhaddis rivayette bulunmuştur.¹⁶⁶

9-) Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810)¹⁶⁷

13 yıl Kûfe valiliği ile 2 yıl Bağdat kadılığı da yapmış olan Hafs b. Gıyâs, Ehl-i re'y'in önemli hadisçilerindedir.¹⁶⁸ Kendisinden birçok muhaddis rivayette bulunmuştur. Ömrünün sonlarına doğru hıfzının zayıfladığı, bu sebeple kitabından yapılan nakillerin güvenilir olacağı belirtilmiştir. Hafs b. Gıyâs muhaddislerce genel olarak sika kabul edilmiştir.¹⁶⁹ Bu sebeple Tirmizî de kendi hocaları gibi az da olsa Hafs'dan rivayette bulunmaktan çekinmemiştir. Tirmizî, Hafs b. Gıyâs'a Süfyân b. Vekî', Ebû Saîd el-Eşec', Ebû Saib Selm b. Cünâde, Ebû Hişâm er-Rifai, Ömer b. İsmail el-Hemedâni, Ebû Kureyb, Affan b. Müslim, Muhammed b. Yahya el-Mervezi, Hennâd, Kuteybe, Ali b. Hucr, Ali b. Saîd el-Kindi hocaları ile ulaşmıştır.¹⁷⁰

10-) Yahya b. Âdem (ö. 203/819)¹⁷¹

Yahya b. Âdem döneminin en önemli şahıslarından biri olduğu bildirilmesine rağmen kendisinin münker rivayeti de vardır.

Ubeyd b. Ricâl-Yahya b. Âdem-İbn Ebî Zi'b-Saîd b. Saîd-Babası-Ebû Hüreyre rivayet zinciriyle gelen habere göre Resûlullah şöyle buyurmuştur:

*“Sizlere benden, yabancı olmayan bildiğiniz (ma'rûf) bir rivayet aktarıldığında ben demiş olayım ya da olmayayım o rivayeti tasdik edin. Çünkü ben sizin bildiklerinizi söylerim, bilmediklerinizi değil. Eğer benden size duymadığımız bir rivayet aktarılsa o rivayeti de yalanlayın. Ben size duymadığınız bir şey söylemem.”*¹⁷²

Bu rivayet muhaddislerce kabul görmemiş ve Yahya b. Âdem'in rivayetin medârı olduğu nakledilmiştir. Ayrıca Yahya'nın bu rivayeti Kûfe'den naklettiği de kaynaklarda ifade edilmiştir.¹⁷³ Tirmizî, Yahya'dan farklı konularda otuzdan fazla rivayette bulunmuştur. Tirmizî bu rivayetlerde Yahya'ya genellikle hocaları Ebû Kureyb, Süfyân b. Vekî', Mahmud b. Gaylan ile ulaşmıştır.¹⁷⁴ Kûfeli olması ve Hanefilerce bilinen bir rivayetin kendisinden yaygınlaşması sebebiyle Hanefî olması mümkün olmakla birlikte Tirmizî'nin kendisinden bu kadar çok rivayette bulunması bizce bu ihtimali zayıflatmaktadır. Zira Tirmizî Hanefî râvilerden çok az rivayette bulunmuştur.

11-) Muallâ b. Mansur (ö. 211/827)¹⁷⁵

Bağdat'ta yaşamıştır. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ashabındandır. Hadisçiler genellikle Muallâ'yı makbul görmüşlerdir. Re'y ehlinde olduğunu da belirtmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, İbn Mansur'un re'y düşüncesine sahip olması sebebiyle kendisinden rivayette bulunmamıştır.¹⁷⁶ Tirmizî

¹⁶⁵ Hatib, *Tarih*, 10/384-401.

¹⁶⁶ Bunlar içerisinde İshâk b. Ebî İsrail, Ebûbekir b. Ebî Şeybe, Osman b. Ebî Şeybe, Hennâd, Ali b. Hucr, Kuteybe gibi râviler vardır. Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tezkiratü'l-huffaz*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/170.

¹⁶⁷ Mûbarekpûri, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 1/74.

¹⁶⁸ Hatib, *Tarih*, 9/68,

¹⁶⁹ İbn Manceveyh, Ahmed b. Ali b. Muhammed Ebû Bekr. *Ricâlu Sahih-i Müslim*, (Beyrut: Dârü'l-Mâriye, 1986), 1/144.

¹⁷⁰ Tirmizî, (No. 18, 141, 146, 271, 551, 649, 996, 1080, 1362, 1476, 1496, 1559, 1880, 2017, 2386, 2506, 2629, 3303, 3457, 3499, 3875).

¹⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 9/522, 529; Şatğami, *Verdetü'l-hadira*, 393.

¹⁷² Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 15/347; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Leali'l-masnu'a fi'l-ehadisî'l-mevdua*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/195.

¹⁷³ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 15/347.

¹⁷⁴ Tirmizî, “Tefsîr”, 5 (No. 3015).

¹⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/365-371.

¹⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/365-371.

kendisinden iki rivayette bulunmuştur.¹⁷⁷ Bunun sebebinin de hocası Buhârî'nin Muallâ'dan rivayette bulunması gösterilebilir.

12-) Abdulhamid b. Abdurrahman el-Himmanî (ö. 202/818)¹⁷⁸

Mizzî, İbn Abdurrahman'ın hocalarını sayarken Ebû Hanîfe'nin ismini de zikretmektedir.¹⁷⁹ İbn Abdurrahman, Ebû Hanîfe'den işittiğine göre Hammâd b. Ebî Süleymân şöyle demiştir:

“İbrâhim en-Nehaî'ye Haccâc'ın öldüğünü müjdeledim. İbrâhim hemen kalkıp secde etti. Daha önce sevincinden ağlayan kimse görmemiştim.”¹⁸⁰ Ricâl kaynaklarında sika bir râvi olarak görülmekle birlikte kendisini ircâ fikri ile itham edip zayıf sayanlar da vardır.¹⁸¹ Tirmizî kendisinden dört rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlerin ikisine sahih hükmü verilmiş olması râvinin Tirmizî'ye göre makbul olduğunu gösterir.¹⁸²

13-) Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî (ö. 215/831)¹⁸³

Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711) soyundan gelen İbn Abdillâh h. 118 yılında Basra'da doğmuş olup Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) zamanında Basra'da Muaz b. Muaz'dan sonra kadılık yapmıştır. Daha sonra Bağdat'a gelmiş ve burada da kadılık görevinde bulunmuştur. Kendisinden Kuteybe b. Saîd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890) gibi pek çok muhaddis rivayette bulunmuştur. Daha sonra Basra'ya dönmüş ve orada vefat etmiştir.¹⁸⁴ Fıkıh ilmini Ebû Yûsuf ve İmam Züfer'den almıştır.¹⁸⁵ Kendisinden Ebû Hanîfe'nin zekasının kuvveti hakkında bir rivayet nakledilmiştir.¹⁸⁶

Tirmizî ise İbn Abdillâh'tan on adet rivayette bulunmuştur.¹⁸⁷ Her ne kadar Hanefî olsa da hem Bağdat'tan uzak olması hem de cerh lafızlarının kendisi hakkında kullanılmaması sebebiyle Tirmizî İbn Abdillâh'tan rivayette bulunmaktan çekinmemiştir.

14-) Amr b. el-Heysen (ö. 198/814)¹⁸⁸

Ebû Futn künyeli Amr b. el-Heysen ricâl kaynaklarında da Ebû Hanîfe'nin râvileri arasında zikredilmiştir.¹⁸⁹ Tirmizî kendisinden 2 rivayette bulunmuştur. Bu iki rivayette de garabet söz konusudur.¹⁹⁰

15-) Abdullâh b. İdrîs el-Evdi el-Kûfî (ö. 192/808)¹⁹¹

Hanefî tabakâtında Ebû Hanîfe'nin râvileri arasında sayılmıştır.¹⁹² Hatta İbn İdrîs, İmam Mâlik ve İbn Ebû'z-Zinâd'a (ö. 174/790) “Bir kişi karısına sen boşsun dese fakat bu sözüyle üç talakla boşamayı kastetse durumu ne olur.” diye sormuş; iki İmam da kadının üç talakla boşanmış olacağını söylemişlerdir. İbn İdrîs, İmam Ebû Hanîfe'nin bu boşamanın bir talak ifade edeceğini söylediğini

¹⁷⁷ Tirmizî, “Rekâik”, 5 (No. 2508); “Kıraat”, 3 (No. 2934).

¹⁷⁸ Tahanevi, *Mukaddime*, 123; Kuraşî, *Cevahir*, 1/295, 296.

¹⁷⁹ Mizzi, *Tehzib*, 16/453.

¹⁸⁰ Kuraşî, *Cevahir*, 1/295, 296.

¹⁸¹ Mizzi, *Tehzib*, 16/454.

¹⁸² Tirmizî, “Libas”, 38 (No. 1780); “Dua”, 107 “Menakıb”, 56 (No. 3855); “Menakıb”, 66 (No. 3908).

¹⁸³ Tahanevi, *Mukaddime*, 126; Humeydî, *Tabakât*, 278-281.

¹⁸⁴ Hatib, *Tarih*, 3/405-410.

¹⁸⁵ Mizzi, *Tehzib*, 25/439-449.

¹⁸⁶ Hatib, *Tarih*, 15/499.

¹⁸⁷ Tirmizî, (No. 395, 589, 776, 940, 1747, 1748, 2255, 2678, 2698, 3850).

¹⁸⁸ Tahanevi, *Mukaddime*, 124; Kuraşî, *Cevahir*, 1/400.

¹⁸⁹ Mizzi, *Tehzib*, 22/280; Zehebî, *Siyer*, 6/393.

¹⁹⁰ Tirmizî, “Vasâya”, 4 (No. 2119); “Dua”, 10 (No. 3385).

¹⁹¹ Tahanevi, *Mukaddime*, 198.

¹⁹² Şatgami, *Verdetü'l-hadira*, 200.

nakletmektedir. Zira Allah Tealâ'nın, ayetinde “*Talak iki defadır.*”¹⁹³ buyurması boşamanın niyetle değil söz ile yapılacağını göstermektedir.¹⁹⁴

Abdullah b. İdrîs ricâl kaynaklarında ise Kûfe'nin en faziletli kişisi olarak gösterilir. Hadis rivayetinde çok titiz olduğu, râvinin lahn yaptığını gördüğünde o kişiden hadis almadığı nakledilmiştir.¹⁹⁵ Ayrıca İbn İdrîs'in İmam Mâlik ile yakınlığının olduğu hatta Muvatta'nın bütün rivayetlerinin İbn İdrîs kanalıyla İmam Mâlik'e ulaştığı söylenmiştir. İbn İdrîs'e dönemin halifesi kadılık teklif etmiş fakat İbn İdrîs bu teklifi kabul etmemiştir.

Bunun dışında İbn İdrîs'in Kûfeli olmasına rağmen Kûfelilere muhalefet ettiği nakledilir. Bu konuda nebizi haram görmesi örnek verilir. Hatta kendisinin şöyle söylediği nakledilmiştir:

“*Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır ve ben sizi bu konuda uyarıyorum.*”¹⁹⁶ Bu konuda İbn İdrîs hakkında “*Fıratın suyunu içip bozulmayan tek kişi*” ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel İbn İdrîs için نسيح وحده *Biricik* demiştir.¹⁹⁷

Tirmizî ise Abdullah b. İdrîs'den yirmiye yakın rivayette bulunmuştur.¹⁹⁸ Bu durum Tirmizî'nin re'y ehline karşı toptancı bir tavır takınmadığını göstermektedir. Zira kendisi hocalarının ta'dil ifadesini kullandığı veyahut kendisinden rivayette bulunduğu râvilerden rivayette bulunmaktan çekinmemiştir. Fakat bunun dışında kalan ve Hanefî olduğunu bildiği râvilerin bulunduğu rivayetleri ise daha az nakletmiş ve bu rivayetleri ahkâmın dışındaki konularda ele almıştır. Tirmizî'nin bu şekilde hareket etmesinde en önemli sebep ise içerisinde bulunduğu çevrenin bizatihi re'y ehlini cerh etmesidir.

Tirmizî'nin Ebû Hanîfe'nin ashabından sayılıp rivayette bulunduğu diğer râviler şöyledir:

16-) Hamza b. Habib el-Karî (ö. 156/773)¹⁹⁹,

17-) İbrâhim b. Edhem (ö. 162/779)²⁰⁰,

18-) Amr b. Meymun (ö. 145/762).²⁰¹

8. Tirmizî-Ebû Hanîfe İlişkisi

Tirmizî, eserinde belli birkaç meselenin dışında Ebû Hanîfe'yi zikretmemiştir. Tirmizî'nin Kûfelilerden bahsederken Ebû Hanîfe'yi zikretmemesi, kendisine karşı bir taassup düşüncesi olduğu ihtimalini akla getirirse de Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin kendisine sağlam bir nakille ulaşmaması da bu şekilde hareket etmesine sebep olmuş olabilir.²⁰²

Tirmizî'nin Ebû Hanîfe'yi zikrettiği ilk meselede hocası Yusuf b. İsâ'nın (ö. 247/ 861) Vekî'den naklettiği şu rivayetidir;

“*Yusuf b. İsâ'dan işittim, Vekî'den işittiğini söylüyordu, bu hadisi rivayet edince şöyle dedi: Bu konuda kendi görüşlerine iltifat etmeyin! Çünkü kurbanlık hayvanı işaretlemek sünnet, onların sözleri ise bid'attir. Ebû's Sâib'den işittim şöyle diyordu: Vekî'nin yanında idik. Vekî kendi görüşlerine göre konuşanlardan birine dedi ki: Resûlullah kurbanlık develere işaret koymak üzere hayvanı yaraladı. Ebû Hanîfe ise bu işe “Müsle” yapmaktır diyor. O adam da “Bu mesele İbrâhim Nehâi'den rivayet edilmiştir.” der. İbrâhim der ki: Kurbanlık hayvana işaret koymak müsle yapmak*

¹⁹³ el-Bakara 2/229.

¹⁹⁴ Kuraşî, *Cevahir*, 1/271, 272.

¹⁹⁵ Hatib, *Tarih*, 11/69.

¹⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 9, 42- 49.

¹⁹⁷ Zehebî, *Tarih*, 4/1136.

¹⁹⁸ Tirmizî, (No. 36, 292, 418, 777, 822, 835, 1198, 1438, 1864, 1874, 1989, 2004, 2518, 2733, 3126, 3137).

¹⁹⁹ Tirmizî, “Sıfatü'l-Cenne”, 2 (No. 2526); “Fadâilü'l-Kur'ân”, 2 (No. 2906); “Dua”, 10 (No. 3385); “Dua”, 67 (No. 3480); Mizzî, *Tehzib*, 7/314-323; Tahanevi, *Mukaddime*, 183.

²⁰⁰ Tirmizî, “Tahâret”, 94; Zehebî, *Siyer*, 7/387-397; Kuraşî, *Cevahir*, 2/555; Tahanevi, *Mukaddime*, 127.

²⁰¹ Tirmizî, “Dua”, 114; Zehebî, *Siyer*, 6/345, 346; Kuraşî, *Cevahir*, 1/399.

²⁰² İtir, *Müvazene*, 387.

demektir. Bu söz üzerine Vekî' çok şiddetli bir şekilde kızdı ve şöyle dedi: Ben sana Peygamber söyledi diyorum sen bana İbrâhim söyledi diyorsun, bu sözünden vazgeçinceye kadar hapsedilmeyi nasılda hak etmişsin."²⁰³

Tirmizî'nin Ebû Hanîfe'yi eleştirdiği bir diğer konu ise yağmur duası ile ilgilidir;

*"Ebû Hanîfe der ki: İstiska namazı diye bir namaz yoktur. Böyle bir namaz için elbiselerin ters çevrilmesini de emretmem; fakat müslümanlar, yağmur isteyeceklerinde dua ederler ve hepsi birlikte dönerler. Tirmizî: Bu görüş sünnete aykırıdır."*²⁰⁴

Burada Ebû Hanîfe kendi usûlüne uygun hareket etmiştir. Ayrıca kendi döneminde bu konuda makbul bir rivayete ulaşmamış olması da mümkündür.

Üçüncü ve son olarak Tirmizî, Ebû Hanîfe'den çoraplara mesh konusunda şöyle bir sözünü nakletmiştir:

*Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî'den işittim. Ebû Mukâtil es-Semerkandî'den işittiğini söyledi ve şöyle dedi: "Vefat ettiği hastalığı günlerinde Ebû Hanîfe'nin yanına girdim. Su getirtti, abdest aldı, ayaklarında çorap vardı, çoraplarına meshetti ve şöyle dedi: Daha önce yapmadığım bir işi bugün yapıyorum; sağlam tabanı olmadığı halde çoraplarımın üzerine meshettim."*²⁰⁵

Bu üç rivayette de Tirmizî, Ebû Hanîfe hakkında eleştiride bulunmuştur. İlk iki rivayette hadise muhalefet ettiği iddia edilirken son rivayette de ölüm döşeğindeyken kendi fetvasından döndüğünü söylemiştir. Ebû Hanîfe ve Hanefilerin fakihlik yönü ön planda olması sebebiyle rivayetlere ihtiyatla yaklaşp toplumun sorunlarına çözüm aramaları ve böylece re'y yapmaları bazı hadisçiler tarafından hadis karşıtlığı olarak anlaşılmışken İmam Mâlik, Şâfiî (ö. 204/820) gibi fakihlerin re'y konusunda eleştirileri bulunmasına rağmen Ebû Hanîfe'yi ve Hanefileri hadis karşıtlığı konusunda eleştirmemeleri dikkat çekicidir. Ebû Hanîfe'yi eleştirenler arasında en başta gelen kimselerden olan İshâk b. Râheveyh'in (ö. 238/853) hemen her rivayetinin sonunda zikredilmesi de Tirmizî'nin re'y ehline olan bakışı hakkında fikir vermektedir. Zira Hanefileri eleştiren İmam Buhârî ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) de İshâk b. Râheveyh'in talebesidir. Tirmizî bu anlayış içerisinde yetişmiş olsa da re'y ehline bakışı hususunda hadisçiler kadar katı olmamıştır.

8.1. Tirmizî'nin Ebû Hanîfe'nin Hocaları ile İlişkisi

Tirmizî, Ebû Hanîfe'nin hocaları içerisinde en fazla İbrâhim en-Nehaî'den nakilde bulunmuştur. Tirmizî İbrâhim en-Nehaî'yi Kûfe'nin selef âlimi olarak görmüş ve kendisinden hem rivayette bulunmuş hem de onun fikhî görüşlerini aktarmıştır. Eserde İbrâhim en-Nehaî bazen Neha nisbesi olmadan da zikredilmiştir. Tirmizî, İbrâhim en-Nehaî'den tespit edebildiğimize göre toplamda 77 rivayet aktarmıştır ki bunların 14 tanesi istihsat olarak 11 tanesi ise temriz sığasıyla nakledilmiştir. Burada dikkatimizi çeken bir nokta ise Tirmizî'nin İbrâhim en-Nehaî'den' temriz sığasıyla nakilde bulunduğu 11 rivayetinin hepsinde en-Nehaî nisbesiyle beraber kendisini tanıtmış olmasıdır. Tirmizî'nin Hanefilerle ilişkilendirilmekten çekindiği için bu yola başvurduğu da düşünülebilir. Zira diğer rivayetlerde bu nisbeyi kullanmamıştır. Öte yandan bu 77 rivayet içerisinde 22 tane İbrâhim-Alkame, 19 tane İbrâhim-Esved, 11 tane A'meş-İbrâhim-Alkame, 3 tane ise İbrâhim en-Nehaî'nin hem Alkame hem de Esved'den nakledilen hadisi bulunmaktadır. Tirmizî bu rivayetlere genellikle sahih hükmü vermiştir. Bunun dışında Tirmizî, İbrâhim en-Nehaî'nin fikhî görüşlerine de yer vermiştir. Eserde Hammâd b. Ebî Süleymân'dan rivayet nakledilmemekle birlikte iki yerde fikhî görüşü zikredilmiştir.²⁰⁶ Bunun dışında yalnızca Alkame'den 43, Esved'den ise 31 rivayet nakletmiştir.

²⁰³ Tirmizî, "Hacc", 67 (No. 906).

²⁰⁴ Tirmizî, "Sefer", 395 (No. 559).

²⁰⁵ Tirmizî, "Tahâret", 74 (No. 99).

²⁰⁶ Tirmizî, "Tahâret", 9 (No. 13); "Salât", 170 (No. 230).

Sonuç

Tirmizî'nin, Hanefî mezhebiyle olan bağlantısını eserleri bağlamında incelediğimiz bu çalışmada kendisinin hem Hanefî fikhını bildiğini hem de Hanefilerden az da olsa nakillerde bulunduğunu görülmüştür. Tirmizî, Hanefilerden hadis nakletme konusunda ihtiyatlı davranmış, nadiren de olsa rivayetini aldığı Hanefî râvilerin hadislerini de ahkam dışında kalan konularda tercih etmiştir. Bununla birlikte Kûfe'nin fikhî bilgisine ulaşırken Ebû Hanîfe ve ashâbı yerine fakih muhaddisler içerisinde sayılan Vekî', İbnü'l Mübarek ve Süfyân gibi Kûfelileri tercih etmiştir. Tirmizî, eserinde Ahmed b. Hanbel ve İmam Şafii gibi birçok hadis ehlinde nakilde bulunurken -tespit edebildiğimiz kadarıyla- toplamda 73 yerde “*Kûfeliler*” ya da “*bazı Kûfeliler*” ifadelerini kullanmıştır. Genellikle müphem bırakılan bu ifadelerin kimi zaman Hanefilerin görüşlerini yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Ancak ele alınan konularda Hanefilerin itirazlarının meşhur olması sebebiyle Tirmizî'nin Hanefileri tanıdığını anlamaktayız. Bu konuda Hanefî tabakâtında yaptığımız araştırmalarda Tirmizî'nin dolaylı olarak Hanefilerle bağlantısı bulunan kimselere ulaşmış olduğunu gördük. Bu da aslında re'y/hadis ayırımının belli sebeplerden dolayı alevlendirildiğini göstermektedir. Asıl olarak aralarında büyük bir fark olmayan bu iki düşünce mihne süreciyle beraber Hanefilerin aleyhine işlemiş ve bu eleştirilere hadis ehlinin geneli ortak olmuştur. Bu konuda öne çıkan kimselerle Tirmizî'nin görüşmüş olması Hanefilere olan bakışını etkilemiştir. Bu sebeple Hanefilerle ilişkilendirilmekten sakınmıştır. Sünnete muhalefet ettiklerini iddia ettiği Hanefilerin re'yinin rivayetlerin karşısında durduğunu söyleyen Tirmizî eserinde bu ifadelerle yer vermiştir. Bu anlamda re'yin hem olumlu hem olumsuz anlamı olduğunu göstererek re'yin ancak rivayetleri merkeze almakla elde edilebileceğini söylemiştir. Tirmizî, Hanefilerin sadece kelâmî konularda değil fikhî konularda da menfî anlamda re'ye başvurduğunu düşünmektedir. Eleştiri bağlamında ele aldığı rivayetlerin fikhî sahasının dışına çıkmaması buna işaret etmektedir. Ancak bu konuda Tirmizî'den önce yapılan eleştiriler daha fazladır. Zamanla azalan ayrışmanın ilk dönemlerdeki yansımalarının açığa çıkarılmasına yönelik yapılacak çalışmalar konumuzu ve tezimizi destekleme açısından son derece gereklidir. Zira Tirmizî'nin bulunduğu ortamı ve kendisine aktarılan eksik/hatalı bilgiler sebebiyle bu şekilde hareket etmiş olması muhtemeldir.

Kaynakça/Bibliography

- Altıkulaç, Tayyar. "Hammâd b. Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/489. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-sahih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasır. 9 Cilt. b.y.: Dârü Tavkî'n-Necat, 2001.
- Çelebi, İlyas. "Kitâbü's-Sünne" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/115-116. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dilek, Mehmet. *Kütüb-i Sitte'nin Şartları Etrafında Gelişen Tartışmalar*. Ankara: İlahiyat yay. 2014.
- Ebû Hanîfe. *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî 'âlimi ehli'l-Basra*, çev. Mustafa Öz, -İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri- İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Haçkalı, Abdurrahman. "Ehl-i hadîs-Ehl-i Re'y Ayrışması Fıkhî mi, İtikâdî mi?" *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2 (2003) 59-68.
- Hamş, Addab Mahmud, *el-İmam et-Tirmizî ve menhecühü fi kitabihî'l-Cami*, Amman: Dâiratü Mektebeti'l-Vataniyye, 2003.
- Hatib, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî. *Tarihu Bağdat*, thk. Beşşar Avvad. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, 2002.
- Hatib, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvi ve adabi's-sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhan, 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- Humeydî, Alauddin. *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, thk. Muhyi Hilal es-Serhan. Bağdat: Matabatü Divani'l-Vakfî's-Sünni, 2005.
- İtir, Nurettin. *el-İmam Tirmizî ve muvazenetühü beyne camiihi ve's-sahihayni*, Kahire: Matbaatü lecneti't-te'lif, 1970.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî. *el-İntika fi fadaili'l-eimmeti's-selaseti'l-fukahâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi*, thk. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri. 2 Cilt. Suud: Dârü ibnü'l-Cevzi, 2. Basım, 1994.
- İbn Adî, el-Cürcanî, *el-Kâmil fi duafai'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed el-Mevcud-Ali Muhammed Mağred. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzibu't-tehzib*, 12 Cilt. Hindistan: Matbaatü Dairati'l-Mearif en-Nizamiyye, 1908.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sadr, 1971.
- İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed. *es-Sikât*, Haydarabad: Dairetu'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed. *el-Mecrûhin mine'l-muhaddisîn ve'd-duafa ve'l-metrûkin*, Halep: Dârü'l-Va'y, 1976.
- İbn Manceveyh, Ahmed b. Ali b. Muhammed Ebû Bekr. *Ricâlu Sahih-i Müslim*, 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mâriye, 1986.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. 2 Cilt. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1987.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî. *Kitabu'l-vulât ve Kitabu'l-kudât li'l-kindî*, thk. Muhammed Hasen İsmail. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh, *Feyzü'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

- Kuraşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed el-Hanefî. *el-Cevahiru'l-muzıyye fi tabakâti'l-hanefıyye*, 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane, ts.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Meydâni, Abdulgani en-Nu'man, *Keşfu'l-iltibas amma evradehu'l-İmam el-Buhârî ala ba'di'n-nas*, Halep: Mektebetü Matbûati'l-İslamiyye, 1993.
- Mizzî, Cemaluddin Yusuf b. Abdirrahman. *Tehzibu'l-kemal fi esmai'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1980.
- Mubârekpûrî, Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetü'l-ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *el-Kand fi zikri ulema-i Semerkandi*, Suud: Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- Özavşar, Mehmet Emin, "Vekî' b. Cerrâh" 43/8-9, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*, 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 1993.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Leali'l-masnua fi'l-ehadisi'l-mevdua*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Şatğami, Mufidürrahman eş-Şatğami, *el-Verdetü'l-hadıra fi ehadisi'l-İmami'l-A'zam ve ehadisi ulemai'l-ahnaf fi'l-Camii's-Sahihî'l-İmami'l-Buhârî*, Karaçi: Zamzam Matbaası, 2002.
- Tahanevi, Ahmed Osmani. *Mukaddimetü İlaü's-Sünen Ebû Hanîfe ve ashabuhu*, Karaçi: İdaretü'l-Kuran, 1993.
- Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnavut. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Halep: Matbaatü'l-Mustafa el-Halebi, 2. Basım, 1975.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-İlelü'l-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988.
- Yıldırım, Enbiya. *Buhari'nin Ebu Hanîfe'ye ve Hanefilere Bakışı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Yıldız, Oğuzhan. *Tirmizî'nin Cami'inde Fıkhu'l-Hadis ve Fakih Muhaddisler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed Al-Becavi. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tarihu'l-İslâm ve vefeyati'l-meşahiri ve'l-i'lam*, thk. Beşşar Avvad. 15 Cilt. b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tezkiratü'l-huffaz*, 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.